

M
163.683 OSZK

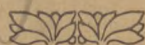
Adatok

Szamosközy István történeti munkáinak
kritikájához

Irta

Szekfű Gyula

a Bárá Eötvös József-Collegium tagja.

Budapest, 1904.

Barcza József könyvnyomdája, IV. ker., Váci-utca 60.

Duplum

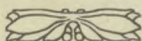
Adatok
Szamosközy István történeti munkáinak
kritikájához

Irta

Szekfű Gyula

a Bárá Eötvös József-Collegium tagja.

Budapest, 1904.

Barcza József könyvnyomdája, IV. ker., Váci-utca 60.

M 163. 683

(R
2)

LIBRARY OF THE
HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM
1905 év. 99. sz.

Szamosközy történeti munkáinak forrásairól.

Szamosközy történeti kutatásaiban a magyarok eredetétől kezdve Báthory Gábor koráig az egész magyar történetre kiterjeszkedett, ránk azonban nagyon kevés, töredékes munkája maradt. A Magy. Tud. Akadémia kiadásában a fennmaradt, feldolgozott részletek három kötetet tesznek ki,¹⁾ jegyzeteivel, másolataival és töredékeivel egy újabb kötet és három pótfüzet telt meg²⁾ Szamosközy munkája ezenkívül a legújabb időkig Enyedi Pálnak tulajdonított siralmas ének és más töredékek,³⁾ melyeknél Szamosközy szerzőségét Szilágyi Sándor derítette ki. Szamosközy gyűjteményében volt okleveleket és országgyűlési iratokat közölt Szilágyi Sándor az Erdélyi Országgyűlési Emlékek köteteiben szétszórva; biographiai szempontból fontos levelét gr. Kemény József és Kovács István adták ki,⁴⁾ a magyarok őstörténetéről szóló művének töredékeit Toppeltinus Lőrinc idézeteiből ismerjük.⁵⁾ Végül neki tulajdonítják az újabban felfedezett, magyar és latin

¹⁾ Magy. Tört. Emlékek II. Irók XXI. XXVIII. és XXIX. köt. — ²⁾ M. T. E. Irók XXX. köt. és pótfüzetei. — ³⁾ Gr. Mikó Imre: Erdélyi Tört. Adatok I. köt. 192—217. l. — M. T. E. Irók VII. köt. Mikó Ferencz historiájának függeléke 240—56. l. — Kulcsár István: Krónika a mohácsi veszedelemtől... Pest 1805. V. ö. Századok 1879. 442. l. — ⁴⁾ Erdélyország Történeti Tára II. köt. 124. l. — ⁵⁾ Laurentii Toppeltini: Origines et Occasus Transsylvaniae, Lugduni (Batav.) 1667. 25. 30. 34. 36. 53. 54. l. (Újabb kiadása Viennae 1762.) — Kéziratban egyes töredékek a Nemz. Múzeum 1137. Fol. lat. kéziratában, Nemz. Muz. levéltára törzsanyagának 1607. oklevelei közt (honnan a Századok jelen évfolyamában Hegedüs István közölt verseket) és az Egyetemi Könyvtár Hevenesi-collectiója I. VIII. kötetében (most Szamosközy-coll. néven.)

nyelvű *Conspiratio Kendiana* című históriás éneket, melyről dolgozatom függelékében fogok szólni.¹⁾

Mindezen munkához Szamosközy háromféle forrásból gyűjtött adatokat: feldolgozott munkákból, úgy nyomtatásban, mint kéziratban levőkből, — oklevelekből, melyek neki, mint levéltári tisztviselőnek, majd udvari történetírónak is rendelkezésére állottak, — egykoruaktól szerzett tudósításokból, hallomásból, saját megfigyeléseiből. Okleveleinek gyűjteménye, olvasmányaiából készült kivonatai, egykoru jegyzetei szokatlan épségben maradtak korunkra és nagyon megkönnyítik kész munkáinak kútfői vizsgálatát, mint a következőkben látni fogjuk. Most előbb feldolgozásainak, azután jegyzeteinek forrásairól beszélünk, a feldolgozások közt előbb a *Rerum Ungaricarum Libri IV.*²⁾ majd az ugynevezett *Pentasok*,³⁾ végül a *Hebdomasok*⁴⁾ forrásaira terjeszkedve ki.

I.

A *Rerum Ungaricarum Libri IV* forrásairól.

Ez a kötet az 1566—86. évek történetével foglalkozik, legnagyobbbrészt az erdélyi história, de sokban magyarországi események előadása folyamán. Szamosközy szerzősége ezen munkára vonatkozólag kétséges volt, míg Szilágyi Sándor 1876-ban be nem bizonyította, hogy csakugyan Szamosközy írta. Ennek a kétségnek, — mely Szamosközy többi munkáival szemben nem szólalt meg oly erélyesen, — úgy látszik, az volt az oka, hogy míg többi művei, egészen önállóak, mindegyikénél saját jegyzeteire támaszkodik és egykorúan ír, addig a *Rer. Ung. Libri IV.* megírásánál kész munkákat használ, melyekből régi hagyományokat követve lapokat ír ki. Így sokkal nehezebb volt felismerni Szamosközy történetírói egyéniségé-

¹⁾ Szamosközy életéről és archaeologiai, költői és humanista működéséről csak annyiban fogok szólni, a mennyiben a kútfői tárgyalás szükségessé teszi. Életrajzi adatait Szilágyi Sándor állította össze, azóta újabbak nem jöttek napfényre. — ²⁾ Szamosközy munkáinak I. kötete. — ³⁾ Sz. II. k. — ⁴⁾ Sz. III. k.

nek bélyegét e munkáján, mint akár a Pentasokon, akár a Hebdomasokon.

János Zsigmond és Báthory István történetére két kiváló történeti munka állott Szamosközy rendelkezésére, az egyik Forgách Ferenc, a másik Brutus historiája.

Forgách kortörténetéhez könnyen hozzájuthatott írónk, ha tekintjük szoros összeköttetését a Gyulaffiakkal és Kovacsóczy Farkassal; Gyulaffi Lestárnak nagybátyja, Gyulaffi László, a »magyar Achilles«, együtt jött Erdélybe Forgách Ferenczel, s a jó viszony közöttük állandó volt; a történetíró testvérének, Forgách Imrének fenmaradt baráti levelezése Kovacsóczyval, egyik levelében megígéri a nagy cancellárnak, hogy bátyja két munkáját el fogja neki küldeni.¹⁾ Forgách Commentariusainak több példánya tényleg Erdélyben maradt meg²⁾ Brutus is használta történeti munkájához³⁾ s így érthető, hogy Szamosközy is hozzájutott, hisz ép ezen körökkel volt ismeretségben.

Szamosközy Forgách nevét sehol sem említi, még olvasmányaiából készült jegyzeteiben sem, pedig a *Rer. Ung. I. és II. könyve* megalkotásánál gyakran hozzá folyamodik. Forgách részletes előadásaiból a leglényegesebb adatokat választja ki saját czélja szerint. Czéljuk ugyanis teljesen eltérő: Forgách kora (*sui temporis*) eseményeinek alapos feltüntetésére törekszik, míg Szamosközy a Szolimán utolsó hadjáratát bevezető és magyarázó felsőmagyarországi harcokat akarja elbeszélni. Ezért nem szó szerint írja ki Forgách munkáját, hanem válogat, összevon és kihagy. Egészben véve az 1565—70 évek magyarországi hadjárata leírásánál Forgách előadására támaszkodik. Ennek bizonyítására néhány párhuzamos részletet közlünk:

Tokaj ostromáról: Sz. I. 16. l.

Forgách 231. l.

(Májér F. kiadása M. T. E. XVI. k.)

»Arcis praefectus cum mille
quingentis Franciscus Némethius

»Franciscus Némethy mille
quingentorum selectissimorum

¹⁾ Forgách Imre levele 1588 ápr. 13. Történelmi Tár 1892, 696. l.

²⁾ Toldy Ferencz bevezetése Forgách művéhez M. T. E. II. Irók. XVI. k. ³⁾ J. M. Bruti Opera varia Berolini 1698. 18, és 74. ll.

insignis dux, Melchioris Balassae sororius. Missa sunt Sarospatako à Gabriele Perennio, Petri filio, auxilia equites CCCC, pedites CCM et quatuor tormenta maiora. Nicolao Batorio ab Ecied equites CC, tormenta duo muralia.

militum praesidio tuebatur. . . . Gabriel Perenius illustri loco natus, sumptibus suis quadringentis equitibus, peditibus DCCC, canonibus aeneis ingentibus quatuor advectis, in tempore adfuit. Nicolaus Bathoreus Echetio equites CC, canones duos misit.

Szamosközy 36. 1.

... cuius mortem Mehemetus primus a consilijs tanta prudentia celauerat, ut non prius quicquam de eius morte auditum sit, quam Selimus successor ad Belgradum reuertenti exercitui, patrique defuncto pullatus occurreret.

Forgách 347. 1.

»Tanta tamen prudentia Mehemet bassa primarius vizir usus, ut non solum celaverit obitum, sed bellum quoque continuarit: donec Selimus secretissimis nunciis de obitu Solymanni certior factus, sedem imperii occupavit.

Forgáchot azonban nem hiában nevezik magyar Tacitusnak, az erdélyi viszonyokról és személyekről oly szigorú ítéletet mond, a mit erdélyi történetíró nem reprodukálhat, ha saját magának nincsenek ugyanilyen személyes tapasztalatai. Innen van, hogy Szamosközy csakis a hadi eseményekről szóló leírásokat veszi át tőle, míg János Zsigmondról, Csáky Mihályról, Izabella királynéről mondott véleménye teljesen ellenkezik Forgáchéval. Itt ugyanis Szamosközy már nem Forgách, hanem *Brutus* előadását használta.

Ismeretes, hogy Brutus magyar históriája Báthory István lengyel király hagyatékából több sürgetésre, hosszú huza-vona után Báthory Zsigmond birtokába jutott.¹⁾ A fejedelem lemondása után, Erdélynek Habsburg uralom alá jutásakor a császári biztosok első gondja volt az egykori császári historiographus munkáját Bécsbe szállítani. Az erdélyi cancellarius, Náprági Demeter püspök csak vonakodva adta át a becses kéziratot Pezzen Bertalannak,²⁾ a ki ezt

¹⁾ Báthory Zsigmond utasítása Erd. Országgyűl. Eml. III. k. 78. 267. 272. 1. ²⁾ Biztosok jelentése 1598 okt. 14. E. O. E. IV. 215. 1.

még 1598-ban Bécsbe juttatta.¹⁾ Az erdélyiek azonban még előbb másolatot készítettek róla, s ennek őrzését a gyulafehérvári káptalanra bízták, a hol még Bethlen Farkas korában, több mint félszázaddal később megvolt.²⁾ Bethlen még használta történeti munkájához, de azóta nyoma veszett.

Szamosközy, mint ép a gyulafehérvári káptalan tisztviselője használhatta, használta is Brutus munkáját. Egy helyütt említi is: »Joannes Michael Brutus, clarissimus nostri seculi Historicus«,³⁾ de Kerecsényi haláláról szóló előadását nem fogadja el. Csakis Szamosközy munkájára támaszkodva úgy látszik, hogy nem használta Brutust. Ez a feltevés annál elfogadhatóbbnak látszik, mivel Brutus munkája az eddig ismeretes codexekben csak 1552-ig van meg, az 1552—71. Báthory István fejedelemségeig írt részlet ma nem ismeretes,⁴⁾ így Szamosközy adatainak forrását nem kereshetjük directe Brutus munkájában. Nagy segítségünkre van azonban *Bethlen Farkas historiája*. A XVII. századnak ezen legterjedelmesebb történeti munkája teljesen, sorról-sorra compilatio legnagyobb részben Szamosközyből. Míg azonban a Pentasokból és a Hebdomasokból kiírt részeknél Bethlen folyton idézi és említi Szamosközyt, addig a *Rer. Ungaricarum*ból kiírva nem Szamosközyre, hanem Brutusra hivatkozik. Olyan helyeknél, hol szó szerint megegyezik előadása Szamosközyvel, Szamosközy szavai közé szúrja: »... mint Brutus mondja.« Ez ellenmondás csak úgy oldható meg, ha felteszszük, a mint fel is kell tennünk, hogy Bethlen ismerve Brutust úgy, mint Szamosközyt és látva, hogy Szamosközy Brutust szó szerint kiírja, nem a plagizáló Szamosközyt, hanem az

¹⁾ Istvánffi, kölni 1685. kiadás XXXI. könyv 468. l. — E. O. E. IV. 37. l. — ²⁾ Wolffg. de Bethlen Hist. de rebus Transsylvanicis Benkő kiadása IV. 107. l. — ³⁾ Sz. I. 47. — ⁴⁾ Marczali Henrik egyet. tanár úr szíves közlése szerint újabban Krakkóban felfedték Brutus kéziratát az 1552 után történetekről, de e kézirathoz nem sikerült hozzájutnom, s így kénytelen voltam a Bethlen Farkassal való, nem oly biztos összehasonlításhoz folyamodni.

eredeti Brutust idézi. A hol Brutust idézi Bethlen és mégis Szamosközyvel egyezik szövege, bizonyosnak vehetjük, hogy Szamosközy Brutus munkáját írta ki. Lássuk ezeket a helyeket.

Szamosközy Báthory Kristófnak követségét Kerecsényihez leírva hozzáteszi: »Haec ex ore ipsius Christophori postea principis Transilvaniae non semel audita.«¹⁾ Úgy látszik ebből, mintha maga Szamosközy beszélt volna Báthory Kristóffal és tőle hallotta volna ezeket, a mi szinte lehetetlenség, ha meggondoljuk, hogy Szamosközy ekkor, Báthory Kristóf fejedelemségekor semmi esetre sem lehetett oly helyzetben, hogy a fejedelemtől szerezze adatait. A kérdést Bethlen világítja meg, ki a megfelelő helyen így szól: »Haec ex ore ipsius Christophori Bathorei, postquam creatus fuisset Princeps Transsylvaininae, scribit Brutus, non semel esse audita.«²⁾ Bethlen ezen szavaihoz hozzávévén azt a körülményt, hogy Gyula ostroma, Kerecsényi szereplése fogsága és halála szokatlan részletességgel található Szamosközynél, talán elég világos, hogy Szamosközy az egész, Gyula elfoglalásával és Kerecsényivel összefüggő előadását (Sz. I. 36—58.) Brutusból vette át. Erre mutat azon kívül, hogy az egész szó szerint megtalálható Bethlen munkájában (néhány humanista izü részlet kivételével), a Szamosközytól egészen idegen, de Brutushoz annál közelebb álló tendentia. Az egykorú és személyesen nem érdekelt írók egykép korholják és vádolják Kerecsényinek úgy előéletét, mint gyáva megadását,³⁾ csakis Szamosközynél találjuk Kerecsényinek valódi apologiáját: »Hoc mortis genus, cum Kerecienio viro illustri, saeua fortuna inflixerit, sane aequum est, ut posteritas aequior, a tam ferali calumnia illum vindicet, cuius iudicium horum temporum falsissimis praeiudicijs potius saniusque est futurum.«⁴⁾ Szamosközy Kerecsényi halála után több mint

¹⁾ Sz. I. 45. — ²⁾ Bethlen II. 133. l. — ³⁾ Forgách 3.6. l. — Sambucus De Giulae et Zigethi exitu, Bonfini 1690. kiadásában 612. l. — Ugyanígy a később író Istvánfi is XXIII. könyv 309. l. ⁴⁾ Sz. I. 58. l.

egy emberöltővel működött, így valóban sine studio írhatott, semmi oka sem volt a közvéleménynyel szembe szállani. Egészen érthető azonban e polemikus hang és Kerecsényinek minden áron tisztára mosása Brutus munkájában: Kerecsényi felesége Báthory István erdélyi vajdának leánya, a lengyel királynak nővére volt,¹⁾ így természetes, hogy Brutus nem engedhette pártfogója sógorán az árulás bélyegét rajta száradni. Hogy ily tendenciát feltehetünk Brutusról, bizonyítja a pápai nuncius 1581 iki jelentése a pápai udvarhoz,²⁾ mely szerint Brutus célja munkája írásánál János király emlékét Zsámboki ellenében megvédeni. Még természetesebb az ily tendentia élő pártfogó érdekében, a milyen Báthory István volt, s így talán nem tévedünk, ha az egész Kerecsényiről szóló részt Szamosközy elbeszélésében Brutusnak tulajdonítjuk.

Második helye Bethlennek, hol Brutust említi a következő: »... id tamen, quod ab aliis breviter annotatum, Brutus autem in sua historia fusius refert, silentio praeter eundum non putavimus, sed ipsiusmet citati Authoris verbis annotandum duximus; qui sic scribit,³⁾ és itt elbeszéli a Szigetvárban levő nők szomorú halálát, a minek előadásában különben úgy Bethlen, mint Szamosközy (a kinél ugyanúgy olvasható Sz. I. 34—36) egyedül állanak a szigeti veszedelem összes írói közt. Brutusnak az egész elbeszélése (Bethlennél és Szamosközynél) humanista koholás, antik minták után, történeti érték nélkül. Minket csakis az érdekel, hogy Szamosközy Szigetvár ostroma leírásánál Forgáchon kívül Brutust is használja, sőt a Bethlentől említett részleten kívül valószínűleg másutt is. Ezzel mutat Csáky Györgynek dicsőítése,⁴⁾ ez a fiatal ember az egyetlen, kinek vitézségét írónk Zrinyi mellett kiemeli. A nagy hírű várostrom leírásának többi írói, még a teljesen jól értesült Budina sem említik Csákyt. Tekintve, hogy Szamosközy csakis a Rer. Ung.-ban említi és dicséri a

¹⁾ Sz. I. 214. — Bethlen II. 131. l. — ²⁾ Fraknói Vilmos: Brutus Mihály. Századok 1887. 794. l. — ³⁾ Bethlen II. 160. — ⁴⁾ Sz. I. 33.

Csáky familiát — másutt elég feltűnően mellőzi, — elfogadható talán, hogy ezt a részt sem Szamosközy írta eredetileg. S ha utána nézünk, kinek a munkájából írhatta ki, nem a »tacitusi« Forgáchra, hanem a hatalmasok kegyét szívesen leső Brutusra fogunk találni.

Sokkal biztosabb útmutatást ad Bethlen a fekete ember, Karácsony György lázadása leírásánál: »... prout scribit Brutus, ex quo sequentia de verbo ad verbum hic inseruntur...«¹⁾ Ismerve Bethlen idézési modorát, világos, hogy a lázadás egész leírását Brutusból vette át. Szamosközynek a *Rer. Ung.* 97—106. lapján levő elbeszélése ugyanezen lázadásról szó szerint megegyezik Bethlen, illetőleg Brutuséval (kivéve, hogy a lázadás leverését Szamosközy rövidítve adja elő), s így bizonyos, hogy Szamosközy ezt a részt is Brutustól vette át.

János Zsigmond magyarországi harcainak leírását Bethlen (Istvánffin kívül) szintén Brutusból meríti, saját szavai szerint a *béketractatus* leírásánál: »Brutus autem scribit, in hanc sententiam utrinque compactum esse.«²⁾ és az itt Brutusnak tulajdonított részlet szó szerint megvan Szamosközynél.³⁾ Az 1566. előtti magyarországi háborúkra, — mint már láttuk, — Szamosközy Forgách előadását használja, de 1566. után sokkal részletesebb, s ami fontosabb, János Zsigmond pártján álló, a gyenge fejedelmet minden tekintetben dicsőítő forrásból merített. Ez a forrás csak Brutus lehetett, főképp ha azt a körülményt is tekintjük, hogy Szamosközy János Zsigmondnak áradozó, elfogult jellemzését szintén Brutusból merítette. Bethlen ugyan is idézi Brutusnak jellemzését, nagyon röviden,⁴⁾ míg Szamosközy hosszabb jellemzésének egyes mondatai a Bethlentől idézett részlettel vágnak össze,⁵⁾ azaz Szamos-

¹⁾ Bethlen II. 179. — ²⁾ Bethlen II. 199. l. — ³⁾ Sz. I. 96. l. — ⁴⁾ Bethlen II. 229. l. »De ipso autem Joanne Sigismundo Brutus in hunc modum scripsit.« — ⁵⁾ Sz. I. 108. l. »Si quando a morbo valuit, ab animo aeger fuit; cum ab hoc quoque vacavit, lepidis salibus, iocis et morionibus...« stb., 109. l. »Cibus illi et potus...« és 112. l. az építkezésekről.

közy Brutustól teljesebben veszi át János Zsigmond jellemzését, mint Bethlen. Talán megemlíthető az a körülmény is, hogy Szamosközy ott, a hol kimutathatólag saját véleményét írja le, egész másképp, még pedig nagyon ellenségesen nyilatkozik János Zsigmondról: így Báthory Istvánnak 1565. május 21-én Bécsből irt levelét lemásolva ezeket jegyzi meg: »Ez levelből eszedbe veheted, hogy akkoris Janos kiraly feleséget az chyazar rokonsagabol akart venni és ez orzagot az Nemetnek adni, ha az chyazar Maximilian mas tartomant adna érte.«¹⁾

Be kell vallanunk, hogy a hol Bethlen nem idézi pontosan Brutust, ott szinte lehetetlen megállapítani Szamosközy és Brutus viszonyát jelenleg, mikor Brutust nem olvashattuk. Csak valószínűséget lehet kimutatni, a minek természetesen semmi értéke sincs. Így nem bizonyosnak csakis valószínűnek tartjuk azt, hogy Szamosközy János Zsigmond 1566–70. hadjáratainak leírását is Brutusból merítette. Erre látszik utalni az előbb tárgyalt két részletnek Brutustól való, talán eléggé valószínű származása (a béketárgyalás és János Zsigmond jellemzése), emellett az a körülmény is, hogy Szamosközynek, még indexe tanúsága szerint is,²⁾ nagyon kevés jegyzete volt ezekre az eseményekre, s a mi kevés volt, azt sem használta fel;³⁾ úgy látszik egészen rábízta magát a rendelkezésére álló kész munkára. Lehet, hogy Brutusé volt ez a mintául vett munka, bizonyosat nem tudunk. Bethlen itt nagyon kevés útbaigazítást ad: leírja a beregszásziak veszedelmét, Homonnai vitézkedését, majd János Zsigmond győzelmét egész úgy, mint Szamosközy, de Homonnai harcza után és János Zsigmondé elé beszúrja a »Quaerimoniae graves de Principibus« oldaljegyzettel ékeskedő koholmányt,⁴⁾ a miről könnyen észre lehet venni Brutus stylusát és csakugyan Brutusnak János Zsigmondot dicsőítő tendenciáját szolgálja:

¹⁾ Egyet. Könyvtár Hevenesi coll. LXVIII. köt. (most Szamosközy-coll.) 279. l. — ²⁾ Sz. IV. 391–401. l. — ³⁾ Egy enyedi cancelláriai deák tractatusa Békes speyeri követségéről Sz. IV. 7. l.; a feldolgozásnál nem használta. — ⁴⁾ Bethlen II. 153. l.

korholja a »dormitantium Principum imperium«-ot, hogy annál nagyobb fényben ragyogjon János Zsigmond győzelme a tatárok felett. Különben a nem Forgáchból vett részek Szamosközynél tele vannak Brutus modorában irt hosszú lamentációkkal, a mikből esetleg Brutus használatára lehetne következtetni.

Meg kell még említenünk János Zsigmondnak a török táborba való utazását. E nevezetes eseményről hat részletes elbeszélés maradt reánk: Bánffy Gergelytől,¹⁾ Brutustól,²⁾ Forgáchtól,³⁾ Szamosközytől,⁴⁾ Bethlentől és Istvánffitől.⁵⁾ Viszonyuk meghatározását a tárgy természete is megnehezíti: az előkészületeket, ruhákat, lovakat, ajándékokat mindegyik író szabadon, phantasiájának féket eresztve írja le. Így Bánffy smaragdról beszél, Brutus Bethlennél carbunculusról, Forgách rubinról, Szamosközy smaragdról, carbunculusról és adamasról. A párhuzamos helyek közlését mellőzve csak annyi látszik bizonyosnak, hogy Forgách és Brutus Bánffy Gergely elbeszélését használták, Bethlen pedig szokása szerint Brutust irta ki. Istvánffi csakis Bánffyt és Forgáchot használhatta; úgy látszik, inkább Forgách előadásához tartotta magát. Csakis Szamosközy van még hátra, kinek szövege Forgáchhoz, de még inkább Bethlenhez hasonlít; lehetséges, hogy Szamosközy itt is Brutusból merített; ezt látva Bethlen, ismét visszatért az eredeti Brutushoz, s forrását tüntetőleg fel is említi a Szolimánnak adott ajándékok leírásánál.

Forgách és Brutus munkái a főbb kútfők, melyeket Szamosközy a *Rer. Ung.* I. és II. könyve megalkotásánál használt. A III. könyv Báthory István trónralépésével és

---

¹⁾ Bánffy Gergelynek szokták tulajdonítani a gr. Kemény Józseftől és Kovács Istvántól kiadott előadást Erdélyország Története I. Tára I. köt. 32—49. l. A mennyire utána járhattam, Bánffy szerzőségét először Aranka György említi, de nem bizonyítja semmivel: »A magyar nyelvemelő társaság munkáinak első darabja.« 192. l. — ²⁾ Bethlennél Bethlen II. 110. szerint. — ³⁾ Forgách 318. l. — ⁴⁾ Szamosközy I. 27. l. — ⁵⁾ Istvánffi XXIII. könyv 306. l.

a Békes-féle betöréssel foglalkozik, a IV. könyv Báthory lemondásával, Kristóf és a gyámok uralkodásával, több kisebb török dologgal. Egyes részek forrásait oklevelekből, Gyulaffi Lestártól kapott jegyzetekből meg tudjuk jelölni, de a legfontosabb dolgokra nem ismerjük kútfőit. Csakis egyes vonásokat akarunk megjelölni, melyekből a használt kútfő természetére lehet következtetni.

A Báthory István uralkodásáról szóló részlet egész kerekdeden Békes Gáspár legyőzését emeli ki és az egész előadáson két határozott irány látható: *a Báthoryaknak dicsőítése és a katolikus uralkodási irány védelme*. Az első tendenciát értjük Szamosközynél: legnagyobb pártfogója, Kovacsóczy a Báthoryaknak, Istvánnak és Kristófnak sokat köszönhetett; innen magyarázhatjuk azt is, hogy Szamosközy Békes iránt ellenséges indulatot tanusít.¹⁾ A második irány döntő fontosságu kútfői szempontból is, annyira, hogy a következőket szó szerint idéznünk kell: »Nec . . . . deerant e nobilitate summi et prudentes viri, apud quos sancta adhuc remanserant majorum scita, ecclesiaeque Romanae decreta, qui non obscura inclinatione studiorum veterem religionis formam instaurari cupiebant.«²⁾ Ezek kérésére Báthory Kolozsvárott házat épít a jezsuitáknak: »Quod Rex optimus idemque doctissimus reditibus locupletatum, diplomaticumque munitum, perenne sui nominis monumentum esse uoluit.« Ez nem lehetett Szamosközy saját felfogása, bármennyire elfogulatlan volt is vallási dolgokban, ép ezen elfogulatlansága, — melyről később fogunk szólni, — zárja ki e részletekre nézve az ő szerzőségét és követeli tőlünk, hogy itt is más munkának közvetetlen használatát tegyük fel. Ezen munkának szerzője talán Brutus volt. Tudjuk, hogy Brutus már 1575-ben meg akarta írni Békes Gáspár zavargásának történetét, kedveskedésül Báthory Istvánnak,³⁾ s ha tényleg megírta, akkor

¹⁾ Sz. I. 130. l. és Sz. I. 207. l. rebellio Bekesiana, — ²⁾ Sz. I. 200. l. — ³⁾ Brutus Opera varia Berolini 1698, 83. l. Brutus különben ígérgette Báthorynak, hogy vissza fog térni a katolikus hitre.

csakis Báthory-párti és katolikus felfogással, nagyon részletesen, sok adatra kiterjeszkedve írhatta meg.

Ezek után áttérhetünk Szamosközy azon forrásaira, melyeket saját maga említ, de a melyekből nagyon keveset merít. Ezek közt szorosan összetartozik három író, *Bizarus, Ulloa és Leunclavius*. Ulloát és a »hunc sequutus« Leunclaviust Kerecsényi halálának elbeszélésénél czáfolja Szamosközy,¹⁾ egyedül Ulloát említi a János Zsigmondtól szétvert tatárok száma megállapításánál,²⁾ végül ugyanezen győzelem leírásánál Ulloának és Bizarusnak adatait hozza fel.³⁾ Ebből látható, hogy Szamosközy inkább Ulloa adatait tartja eredetinek és hogy szerinte Leunclavius Ulloát használta. Tisztába kell tehát jönnünk Bizarus, Ulloa és Leunclavius viszonyával.

Bizarus 1569-ben adta ki munkáját olasz nyelven Lyonban,⁴⁾ majd 1573-ban ugyanezen munkája latinra fordítva Baselben jelent meg,⁵⁾ e latin fordításban maga Bizarus panaszkodik, hogy Ulloa az ő olasz munkáját egész jogtalanúl, szó nélkül lenyomatta és saját (Ulloa) neve alatt kiadta.⁶⁾ Tényleg Ulloának »Le historie di Europe nelle quali principalmente si contiene la guerra ultimamente fatta in Ungheria« czimű Velenczében 1570-ben megjelent műve szó szerinti lemásolása Bizarus munkájának.⁷⁾ Nehezebb Leunclavius forrásának megállapítása.

---

¹⁾ Sz. I. 47. l. — ²⁾ Sz. I. 83. l. — ³⁾ Sz. I. 87. l. — ⁴⁾ Historia di Pietro Bizari Della guerra fatta in Ungheria . . . Con la Narratione di tutte quelle cose che sono avvenute in Europa . . . In Lyone appresso Giuliel Rovillio 1569. Apponyi Sándor gr.: Hungarica I. kötet 430. szám. — ⁵⁾ 1—165. lapon De bello Pannonico, 166—322. lapon Liber, in quo partim Belgarum motus, exorti anno LXVI. eorumque causa enarratur, partim etiam plaeraque alia, quae paulo ante id tempus, usque ad LXX. annum et amplius in Europa contigerunt. — ⁶⁾ U. m. 304—305. l. — ⁷⁾ Ulloa és Bizarus viszonyáról érdekes megjegyzések találhatók gr. Apponyi Sándor: Hungarica I. 455. szám, de úgy látszik, kikerülte figyelmét Hammer jegyzete (Geschichte des osmanischen Reiches III. köt. 7.2. l.), a ki először említi Ulloa plagizálását a maltai és szigeti ostrom leírásánál,

Leunclavius János 1588-ban adta ki Frankfurtban »Annales Sultanorum Othmanidarum« című művét, melyben saját szavai szerint egy Bécsbe került török krónikát fordított latinra, ezt a hatvanas és hetvenes évek török harcaival bővítette, magyarázatokat fűzött hozzá »Pandekták« címmel, a melyek elég nagy olvasottságról tanuskodnak. A minket érdeklő részekre Ulloát vagy Bizarust használta, Gyula és Szigetvár ostroma, valamint Kerecsényi története teljesen az Ulloánál és Bizarusnál egykép meglevő szövegen alapulnak. A három író szövegének összevetéséből valószínűnek látszik előttünk, hogy Leunclavius inkább Bizarust használta, mint Ulloát, így Szamosközy megjegyzése¹⁾ Ulloa és Leunclavius viszonyairól nem felel meg a valóságnak. Annyi bizonyos azonban, hogy Szamosközy nem elégszik meg az egyes munkák kiírásával, hanem azoknak egymáshoz való viszonyát is igyekszik megállapítani; ez a kútfőkritikai törekvés az ő korában majdnem egyedül áll.

Mint már előbb felsoroltuk, Szamosközy háromszor említi Bizarust és két társát; úgy látszik nem sokra becsüli őket: kiigazítja hibás adataikat, mert e »peregrini homines« nem is tudhatják pontosan az eseményeket. Tényleg azonban mégis hozzájuk folyamodik néhány kisebb jelentőségű esetben, így a Szolimán hadjáratát megelőző utalás Malta ostromára valószínűleg Bizarusból való, valamint Szatmárnak Báthory Istvántól való elfoglalása. Másutt, mint a Dráva nagy hidja leírásánál csak egyes vonásokat vesz át tőlük, s ezeket vagy Forgách, vagy Brutus adataival kombinálja. Azt természetesen, hogy Bizarust, Ulloát vagy Leunclaviust írja-e ki, az átvett részek csekély terjedelménél és a három szöveg teljes rokonságánál fogva lehetetlen megállapítani.

Szamosközy a *Rer. Ung. Libri IV.*-ban még *Volaterrai Jakabra* hivatkozik Hunyadi Mátyás és a pápai udvar törökhöz való viszonyának elbeszélésénél.²⁾ Volaterrai

¹⁾ Sz. I. 47. »Alphonsus Villos Hispanus et hunc sequutus Joannes Leunclavius.« — ²⁾ »ut Volaterranus testatur.« Sz. I. 20. l.

Jakab munkáját egyedül¹⁾ Muratori adta ki »*Diarium Romanum*« néven,²⁾ melyben tényleg foglalkozik Hunyadi Mátyással, Hydruns elfoglalásával, Hunyadi és pápa kölcsönös követségeivel, de a Szamosközytől említett részlet nincs meg benne. Tudjuk, hogy a *Diarium Romanum*-nak csak két nagyon csonka kézírata maradt fenn, így nagyon valószínű az, hogy Szamosközy az akkor még teljes kéziratot használta,³⁾ hisz később látni fogjuk, hogy Szamosközy tényleg tett kézirati kutatásokat Olaszországban. Ez esetben Szamosközy előadása legalább egy adattal kiegészíti Volaterrai Jakab töredékes művét.

Ezek után megkíséreltük összeállítani Szamosközy egyes helyei szerint a tőle használt forrásokat, vagyis azon részleteket, melyekből ő, ha nem is szó szerint, de tartalmilag adatokat merített munkája közben.

Rer. Ung. Liber I. 5—6. l. Forgách 167. l. — 7. l. Forgách 169. l. — 8—9. l. Forgách 172. l. — 10. l. Forgách 229. l. — 13. l. Bizarus, Ulloa és Leunclavius. — 14. l. Forgách 246. l. — 15—16. l. Forgách XV. könyv passim (282. l. körül.) — 17. l. Forgách 288. l. — 18. l. Báthory István Bécs 1565. levele tartalma. — 20. l. Bizarus, Ulloa és Leunclavius. — 20—21. l. Jacobus de Volaterra. — 22. l. Forgách 306. l. Bizarus (Schwandtner Rer. Hung. Scr. I. 697. l. körül.) — 23—28. l. Forgách és Brutus (Bánffy Gergely után,) 28—30. l. Gyulaffi Lestár adata nyomán (Magyar Tört. Eml. II. Irók XXXI. köt. 30. l.) — 31—33. l. Forgách 325. és Bizarus (Schwandtner I. 697. l.) — 34—36. l. Brutus (v. ö. Bethlen II. 160. l.) — 36. l. Forgách 325. l. körül. — 36—46. l. Brutus (v. ö. Bethlen II. 133. l.) — 46. l. Forgách 314. l. — 47. l. Brutus, Ulloa, Leunclavius; Szamosközy hallomása Devecseri Pétertől, Báthory Zsigmond török tolmácsától. — 47—51. l. Brutus. — 52. l. Bizarus (Schwandtner I. 701. l.), Ulloa (Le historie... 69. l.). — 52—58. l. Brutus.

¹⁾ Potthast: *Bibliotheca medii aevi* szerint. — ²⁾ Muratori: *Rer. Italic. Scriptores* XXIII. köt. 87—200. l. — ³⁾ Muratori bevezetése szerint (83—85. l.) a Vaticanban és a ferrarai Este-könyvtárban.

Rer. Ung. Liber II. 60—62. 1. Forgách hatása. — 62—106. 1. Bethlen II. 179. 1. alapján Brutusból.

Rer. Ung. Liber III. és IV. az előadottak alapján szintén Brutusra vezethetők vissza, hosszú, humanista ízű beszédekkel együtt. Közben 215. 1. Báthory István 1583. márcz. 6. levele az erdélyi rendekhez, a Bethlentől (II. 464. l.) közölt levélből sokban eltérő variánsokkal.

Szamosközy tehát a Rerum Ungaricarum négy könyvében nem nagy önállóságot tanúsít. Ő sem vonhatja ki magát az akkori és még sokáig fennálló történetírói gyakorlat hatása alól: a nem egykorú események leírásánál egyszerűen kész munkát használnak, legtöbbször a nélkül, hogy megemlítenék, kinek köszönik adataikat. Meglehetősen elterjedt műveket használ: Bizarus-, Ulloa- és Leunclaviustól merítette a külföld Magyarországról való ismereteit, még Bongarsius collectiójának megjelenése után is. Így használta Ulloa egy másik munkáját a magyar *Forgách Ferencz*,¹⁾ így találjuk meg e különös triumviratusnak adatait (mert mindig nehéz szétválasztani a három írónak megegyező szövegét) *Ens Gáspár* compendiumában²⁾ *Isselt Mihály* historiájában,³⁾ valamint a Bethlentől annyiszor használt *Piasceius Pál* przemysli püspök munkájában.⁴⁾ Így érthető, hogy Szamosközy is elég gyakran folyamodik hozzájuk, de még többször a tekintélyes Forgáchhoz és Brutushoz; — de ez már csakis Szamosközynél van és ebben felette áll kora történetíróinak, hogy nem fogadja el adataikat szó nélkül, hanem utánuk jár, összehasonlítja a a szövegeket, s így nem egy tévedéstől óvja meg történeti munkáját. Jellemző, hogy Kerecsényi halálára nem Brutus vagy Ulloa véleményét fogadja el, hanem a szemtanu Devecseri Péterét. Talán nem túlzás, ha a Rer. Ung.

¹⁾ Madzsar Imre; Adatok Forgách F. kortörténelmének kritikájához 22. l. — ²⁾ Rerum Hungaricarum Historia novem libris comprehensa. Col. Agr. 1604. — ³⁾ Michaelis ab Isselt: Sui temporis historia. Col. Agr. 1602. — ⁴⁾ Pauli Piasceii: Chronica gestorum in Europa singularium Cracoviae év nélkül (a szöveg 1648-ig tart).

átkölcsönzött részeiben is felismerjük Erdély legnagyobb történetírójának keze nyomát. Sokkal tisztábban jelenik meg előttünk az igazán önálló történetíró a további kötetekben.

II.

A Pentasok forrásairól.

A 1586—1598. terjedő időközre nem ismerjük Szamosközy munkáját. Később részletesebben fogunk foglalkozni azzal a kérdéssel, mennyiben őrizte meg Bethlen munkája számunkra Szamosközyt, itt csak annyit kell említenünk, hogy az 1598. év eseményeit közvetlen megelőző történetet Bethlen Baranyai Decsi János munkájából vette át; különös, hogy Decsi nevét egyáltalában nem említi, holott ő sokkal kisebb terjedelemben használt kútfőit is mindig megnevezi. Mielőtt ebből következtetést vonnánk, lássuk a fennmaradt V. Pentas elejét, a hol Szamosközy és Decsi előadása szó szerint megegyező.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Szamosközy és Decsi összehasonlítása sem lehet teljes bizonyító erejű, a mennyiben az összehasonlítható részletek csekély terjedelműek: a hol Decsi töredékének vége szakad, kevéssel előtte kezdődik Szamosközy V. Pentasa. Ezen részletek Báthory Zsigmond első lemondásával foglalkoznak. Báthory lemondó beszédének közlése előtt mindkét író az erdélyiek hűségesküjét említi:

Sz. II. 35. l.

»His ita patrat, conventionis tabulae, Alberto Pileo, consuli urbis Cibiniensis, viro multis magnisque animi et fortunae dotibus conspicuo, sunt traditae, quas in ejus urbis archivo, sub fidei custodia deponeret.«

Decsi (M. T. E. Írók XVII, köt.)
301. l.

»Haec ultro citroque patrata ac publicis tabulis consignata sunt atque Alberto Seuveg Regio Judici Cibinii in archivis asservanda tradita fuere.«

Szamosközy szükségesnek látta itt Decsi előadását Huét Albertnek, személyes ismerősének dicsőítésével meg-

toldani. Báthory beszédéből és az utána történekről a következőket közöljük :

Sz. II. 38. 1.

»Taceo cives liberatos, patriam conservatam, auctam, amplificatam opibus, oppidis, castris, arcibus, civitatibus, tractibus regnis.«

Sz. II. 39. 1.

»Et haec non immerito, quod enim cum maximo animi dolore dicere cogor, vident omnes meam orbitatem.«

Sz. II. 41. 1.

»Quod igitur tot reges, tot imperatores laudatissimi fecerunt, cur mihi patriae conservandae gratia idem facere non liceret.«

Sz. II. 43. 1.

»... praemissis nonnullis, quae in rem erant, culta sermonis ubertate respondit, petivitque tum Caesaris, tum omnium provincialium nomine, ut, quoniam Caesar quoque Rodolphus, datis ad eum litteris obnixè rogaverit, hortatusque fuerit, uti damnato in praesens profectionis consilio, in gubernanda regendaque provincia perseveraret, se quoque communibus omnium precibus obsecrare, propositum differet, nec tantam incepto obstinationem adiungeret. — Bellum, quod felicibus auspiciis inchoasset, feliciore victoria terminaret.«

Decsi 304. 1.

»... sed etiam nominatissimis arcibus, oppidis, urbibus amplissimisque provinciis atque territoriiis adauxerim atque amplificaverim.«

Decsi 304. 1.

»Principio enim scitis me divinitus (credo quidem ob multiplicia mea peccata) ita esse orbitate punitum, ut ego nullos habeam possim vesperare imperii haeredes.«

Decsi 305. 1.

»Si tantis monarchis qui longe potentiora regna gubernarunt, licuit privati otii gratia gubernaculis se abdicare, quanto magis licebit mihi publicae salutis causa idem facere.«

Decsi 307. 1.

»... paucisque praemissis: Sicut, inquit, datis literis Caesar Rudolphus obnixè institit, ut mutato hoc profectionis consilio, in gubernatione, serenissime princeps, perseverares: ita nos quoque hac hora, quam possumus, humillime oramus, ut in hac nobilissima provincia permanendo inchoatum semel victoriae contra Barbaros cursum feliciter continues.«

Sz. II. 44. 1.

»Ad haec verba Sigismundus, altum ab imo pectore trahens suspirium: sero sapiunt Phryges, inquit. Quae adagio . . . Stephanus caetera subtexens: »quando quidem, inquit, Serenissime Princeps, videmus tibi sententiam stetisse, pergere, ire, fixumque ac destinatum in animo esse provincia sponte excedere. — Proinde nos quoque de Caesare clementissimo Principe spondemus, nihil illum curae, nihil laboris, nihil denique omnium omissurum, quae in rem tuam, Serenissime Princeps, Transsilvaniaeque salutem fore iudicaverit.«

Sz. II. 45. 1.

»Habebitis igitur me posthac non Principem vestrum et dominum, cuius tituli dignatione me nunc exsolvo, sed amicum et in omnes casus paratum, vestrique studiosum necessarium.«

Sz. II. 45—46. 1.

»Haec dicenti moeror lacrimaeque simul spiritum et vocem intercluserunt valeteque omnibus dicto, se in conclave recepit.«

Decsi 307. 1.

»Cum haec Zuhay diceret, Princeps magnis cum suspiriis: Sero, inquit, sapiunt Phryges. Is interruptam continuaturus orationem: Quandoquidem, in proposito protectionis perseveras, Princeps inclite, ex eo colligimus divino quoque fato hoc ita esse constitutum. Quapropter boni Caesar quoque noster consulit promptitudinem vestram ac re ipsa ostendet, et te tuamque dignitatem, et populos tuos singulari sibi curae atque cordi fore.«

Decsi 308. 1.

»Hactenus, inquit, princeps vobis atque Dominus haereditarius extiti: imposterum non me Dominum ac herum vobis, sed benevolum atque amantissimum fratrem atque amicum semper et ubique fore profiteor.«

Decsi 308. 1.

»Haec cum dixisset, non secus omnibus atque vivam eius sepulturam ingenti dolore atque deploratione prosequentibus, ac nunquam amplius vivum eum visuros prae nimia moestitia ariolantibus, ipsemet quoque lacrymis obrutus, in intimum conclave se recepit.«

Ez idézetek összevetéséből látható a két szöveg rokonsága, a mely azonban nem keletkezhetett oly módon, hogy mindkét író közös forrást használt volna. Ilyen közös forrást kettőt lehetne elképzelni: vagy mindketten jelen

voltak az elbeszélte eseményeknél és így mint szem- és fültanúk irtak volna, — vagy Báthory beszédének nyomtatását vagy leírását használták. Az első eset nem foroghat fenn: ilyen hosszú beszédet egyszeri hallásra nem jegyezhet meg két ember egyenlő, szó szerinti pontossággal; más részt az is bizonyos, hogy Báthory nem ezt a beszédet mondta el: azok a mondhatni exotikus történeti példák, melyek mindkét írónál megegyeznek, mutatják a humanista átdolgozó keze nyomát.¹⁾ Hallomásból tehát nem nyerhették, sem Decsi, sem Szamosközy. Ha a másik esetet tesszük fel (kézirat vagy nyomtatás, a minek semmi nyoma,) akkor megértjük az oratio részeinek egyezését: mindkét író ugyanazt a szöveget használta volna, de ez esetben honnan származnak a további egyezések: Szulhay, majd Náprági beszéde, a fejedelem eltávozása és még ezek előtt az esküformuláról szóló oklevél elhelyezése? Csakis azt fogadhatjuk el, ez egyezések eredetét, hogy Szamosközy tényleg és directe ismerte és használta Decsi munkáját. Erre mutat még néhány kisebb terjedelmű egyezés. Szamosközytól fenmaradt, nagyon töredékesen, az 1596-iki egri török harc leírása.²⁾ Ebben az elesettek felsorolása a fontos: Szamosközy külön és első sorban említi az idegeneket, a hol úgy látszik, Decsi jegyzését rövidítette:

Sz. II. Pótfüzet 492. l.

»Perierant in hac fuga potissimum, ex insignioribus caesi sunt duo illustris familiae adulescentes principes ab Holstein, Popelius, Petipezkius Bavarus, Strasoldo Terzkyanae et alius Sueuicae legionum praefecti.«

Decsi 281. l.

»E Germanis inter alios duo fratres Holsatiae Principes, quorum cadavera Christianus Anhaldinorum Princeps maximae indolis Leucsoviae postea tumulavit. Item Venceslaus Poppelius. Prettipskius, Pomeranorum Brandenburgensium equitum magi-

¹⁾ A Báthory Zsigmondtól tényleg elmondott bucsúbeszéd gondolatmenetét ismerteti meg velünk Rudolf császár levele Albert főherceg kormányzóhoz (Prága 1598. apr. 25.) Hatvani: Brüsseli Okmánytár III. 92. l. — ²⁾ Notationes historicae anni 1596. Sz. II, Pótfüzet 464. l.

ster, dux Bavarorum Plettenbergius, ex legionibus plerique centuriones, praefecti ac signiferi.»

Ezután említi Szamosközy a magyarországi, majd az erdélyi vitézeket:

Sz. II. Pótfüzet 492. 1.

»Ex Transilvanis Sigismundus Chiaki Gabrielis filius, Michael Cheryeny etc. (Más tintával folytatva) Mátyás Tamás, fű vitéz ember. . .«

Decsi 281. 1.

»E Transilvanis periit Sigismundus Csáki nostrae in Germania peregrinationis comes, Michael Cziereni, Volfgangus Bornemisza, Joannes Polyak . . .«

Azaz Szamosközy itt is felhasználta Decsit, de más adatai is voltak. — Itt vissza kell térnünk Bethlen Farkasoz, a ki minden forrását megnevezi, Istvánffit, Simigianust, Pethőt, Borsos Tamást, Piaseciust, Szamosközyt stb., csak Decsit nem. A mennyire Decsi kéziratának sorsa ismeretes,¹⁾ már 1603-ban nem Erdélyben, hanem Istvánffi könyvtárában volt, ezóta mindenki Magyarország nyugati vidékein vagy Zágrábban keresi, Bod Péter úgy, mint Horányi és Benkő, míg végre Kovachich megtalálja egy töredékét Pozsonymegyében, Toldy Ferenc pedig Pray kézíratai közt. Így szinte lehetetlen, hogy Bethlen Farkas használta volna, sokkal valószínűbb, hogy Szamosközy Decsi munkáját átirta elveszett III. és IV. Pentasaiba és ezekből merített Bethlen. Meg kell itt említenünk Gyulaffi Lestár két jegyzetét (melyeket Toldy Decsi életrajzában még nem használhatott), az egyik: «1600. Joannes Decius noster uxorem ducit 1600.», a másik közvetlenül utána: »Moritur 1601.«²⁾ Ismerve a Szamosközy és Gyulaffi közt levő jó viszonyt, talán elfogadható, hogy Baranyai Decsi halála után iratai Gyulaffi útján Szamosközynek is rendelkezésére állottak, a ki felhasználta történeti munkájához; 1603 körül pedig, a császári hatalom megerősödésével Istvánffihoz kerülhetett Decsi kézírata, míg Bethlen Farkas

¹⁾ Toldy Ferenc bevezetése M. T. E. Írók XVII. köt. — ²⁾ Gyulaffi tört., maradványai M. T. E. Írók XXXIII. köt. 17. 1.

a Szamosközytől átírt részeket használta, a nélkül, hogy ismerte volna e részek eredetét.

Ezek után lássuk azon írókat, kiket maga Szamosközy említ Pentasaiban. Ilyen *Miechov Mátyás*, kinek adatát Tatárország leírásánál említi Szamosközy: »Mathias Michovius, qui centum abhinc annos vixit, in libro de utraque Sarmatia, Kirei dicit.«¹⁾ A Hebdomasokban is használta ugyanezen író oláh dolgok leírásánál,²⁾ még pedig a széljegyzet szerint »Chronica Polonorum« című művét. Ezeken kívül Toppeltinus egy idézete szerint a magyarok eredete megírásánál is hasznát vette.³⁾

Michovius (Miechov vagy Mieckov) Mátyás I. Zsigmond lengyel király orvosa volt, 1523-ban mint kanonok halt meg Krakóban.⁴⁾ Több munkája maradt fenn, többek közt »Annales Polonici sive Chronicon Polonorum a gentis origine usque ad annum 1504«,⁵⁾ — ezt használta Szamosközy a Hebdomasokban; — másik műve »Historia Sarmatiae Asianae et Europeae«,⁶⁾ — ezt említi Szamosközy »liber de utraque Sarmatia« czimen. Hogy másutt is támaszkodott volna Miechov adataira, nem tudjuk.

Sokkal fontosabb *Ciro Spontone*-hoz való viszonya, mert ez mutatja, mily részletesen foglalkozott Szamosközy nemcsak a történeti eseményekkel, hanem azok irodalmával is. Az írott források használata módjára jellemző mondatát közöljük itt: »Cyrus Spontonus, nescio quis Italus, octona millia e Cardinalianis desiderata, e Vajvodanis bina scripsit. Sed quid facias istis hominibus, qui omnia e trivio atque e famae vanitate sumpta chartis praecipites illinunt, ac tamquam ad liquidum exploratam veritatem haberent alienis auribus committunt.«⁷⁾ Nem is fogadja el Spontone adatát sem itt, sem azon jegyzetében, melyből ezt a fel-

¹⁾ Sz. II. 76. l. — ²⁾ Sz. III. 221. l. — ³⁾ Toppeltinus id. m. leydeni kiadás 34. l. — ⁴⁾ Gerardus Joannes Vossius: De Historicis Latinis Libri III. Lugduni Batav. 1671. (II. kiadás) 653—654. l. — Jöcher: Allg. Gelehrtenlexikon. — ⁵⁾ Kiadva: Joh. Pistorius: Scr. rer. Polon. II. köt. — ⁶⁾ Kiadva u. itt I. kötet. — ⁷⁾ Sz. II. 324. l.

dolgozott részletet merítette.¹⁾ Ezenkívül még egy helyütt említi, ugyancsak jegyzeteiben, Gyirgyó:ak 1595. bevételéről, a hol Spontone munkájának²⁾ következő helyére hivatkozik:

»Seguendo il Principe prosperosamente la vittoria, postosi a campo a Giorgiò, ne rimase padrone; hauendo hauuto carico della ispugnatione Siluio Piccolomini Cauallier Senese, e di pregiato valore nella quale impresa, e nelle prossime antecedenti, rimasero vccisi più di trentamilla Turchi.« (Spontone Attioni 100. l.)

Erről Szamosközy így nyilatkozik:

»És ugyan egy olasz is, ki historiát irt olaszúl, Cyrus Spontone, harminczezernek mondja, kik ott vesztenek. De Trauzner Lukács, ki prae ceteris videtur dignitate, plus fidei habeatur, ezért mond csak kik ott vesztenek, mely felette sokat különböz az harminczezettől.« (Sz. IV. 52. l.)

Írónk tehát itt is nagyobb hitelt ad a szóbeli közlésnek, mint a távol élő, idegen emberek könyveinek. Ezen említett helyeken kívül nem is mutatható ki Spontone használása. Nem tartja hitelesnek, látja elfogultságát, melylyel az olasz zsoldosok vitézségét túlságig kiemelni iparkodik, így Spontonera czélozva írja: »De ez Gyirgyó megvétele azért magoknak tulajdonítják. az olaszok.«³⁾ Spontone tényleg nagyon elfogult honfitársai, az olaszok iránt, csak így írhatja a Győr ostrománál részt vevő olasz zsoldosokról: »... mostrando al mondo anche in quella importantissima occasione a qual grado saglia il valore Italiano.«⁴⁾

A Pentasok többi részletének forrásait Szamosközy jegyzetei közt találjuk meg, néhány hely kivételével. Azzal a kérdéssel, honnan kapta ezen jegyzetekben foglalt adatokat, később fogunk foglalkozni, itt csakis azon vonat

¹⁾ Sz. IV. 107. l. — ²⁾ Attioni de Re dell' Ungaria. Breuemente descritte dal Cauallier Ciro Spontone, Incominciassi dall' anno trecento settanta otto dopo Christo nato; seguendo infino al mille seicento, ed uno compiuto. — In Bologna MDCII. —

³⁾ Sz. IV. 52. l. — ⁴⁾ Spontone: Attioni 88. l.

kozásokat állítjuk össze, melyek alapján Szamosközy Pentasai anyagát összegyűjtötte.

V. Pentas I. könyve 1—55. l. Az előadottak alapján Baranyai Decsi János munkájából. Természetesen Báthory Zsigmond ellenes átdolgozás.

55—69. l. Győr bevételéről, teljesen kerekded előadás, feltétlenül másnak relatiója alapján. Szabó Károly (Régi Magyar Könyvtár III. köt. 915. sz.) említi Marusy András munkáját, mely terjedelmére nézve megegyezik Szamosközy részletével, de Szabó Károly szerint egyetlen példányát a Nemzeti Muzeumban nem sikerült megtalálnunk.

V. Pentas II. könyve. Részben Decsiből, Tataria leírása Michoviustól.

78. l. Báthory Zs. és a tatárok Sz. IV. 74. l. jegyzete után.

80. Örmény Péterről, kivel Szamosközy ismeretségben volt, Szamosközy saját feljegyzése alapján.

81—90. l. váradi jezsuiták kiűzéséről, részben saját értesülései szerint (több váradi ismerőse volt, így a gyakran szereplő Ambrus pap,) részben Baranyai Decsiből (Mária Krisztina levele Decsi 320. l.).

92—95. l. Sz. IV. 78. l. után.

95—106, l. Erdély állapotának leírása, egykorú, részben Sz. IV. 78. és 85. l. után.

111—112. l. Sz. IV. 80. l. egy ismeretlen relatiójából.

113—114. l. Sz. IV. 80. l.

113—115. l. Sz. IV. 81. l.

116—133. l. Sz. IV. 81—82. l. alapján.

129—130. l. Báthory Zs. levele Maximilianhoz.

127. l. Oppeln jövedelméről Sz. IV. 85. után.

V. Pentas III. könyv. Sz. IV. 82—83. l. alatti egykorú feljegyzések alapján kibővítve. Jegyzeteitől gyakran eltér, így Sz. II. 146. l. szerint Váradra 2000 német gyalog megy, míg Sz. IV. 82. l. jegyzet csak 1000 gyalogost említ. (Istvánffi XXXI. könyv 472. l. szerint 3000, míg Simigianus II. köt. 186. l. szerint az egész, német és magyar

őrség csak 1500 ember; ha fontosabb volna a dolog, valóban nehéz lenne a helyes adat megállapítása.) Arad és Várad régibb történetére a krónikát és Bonfinit használja, a folyók és városok leírása autopsia alapján (Itáliával összehasonlítás.)

191—195. l. Sz. IV. 99—100. l. Örmény Péter tudósítása után.

V. Pentas IV. könyv. 199—200. l. oklevelek.

204—206. l. szintén, de nem szó szerint közölve:
»Haec totidem pene verbis, licet aulica latinitate sordentia, ex ipsis actis hoc retulimus.«

201—207. l. Sz. IV. 88—90. l.

207—209. l. Sz. IV. 84. l.

210—211. l. levél.

212. l. Sz. IV. 90. és 103. l., Kakas Istvánnak irt, de másolatban magánál tartott levélből.

212—113. l. beszéd, koholás.

214. l. levelezés, levelek alapján.

217—223. l. ismét beszédek.

224—226. l. Báthory Zs. jellemzése, Szamosközytől.

230—231. l. Besztercze történetéről, Ptolemeus és Bonfini.

232. l. oklevél Sz. IV. 104. l. után.

215—232. l. sok koholt beszéd, a kevés tény a Kakas Istvánhoz irt levél alapján Sz. IV. 103—4. l.

233—36. l. Sz. IV. 89—90. l.

237. l. Bocskay magatartásának védelme; Szamosközy saját tendenciája nyilvánul benne, így önálló (l. hátrább a hitelességről.)

238—241. l. A cardinalis levele a császárhoz, a fogalmazványról (Báthory András hátrahagyott irataiból.)

241—243. l. M. Krisztina távozása, elveszett jegyzetből.

243—265. l. egykorú, ismeretlen jegyzetekből.

V. Pentas V. könyv. 269—270. l. Szindi János irásából.

267—268. l. Sz. IV. 104. l.

274. l. Sz. IV. 104—5. l.

- 275—77. l. beszéd.
- 278—280. l. egykorú, saját leírása.
- 280—281. l. levél.
283. l. Michel Banról Sz. IV. 105. l.
- 286—288. l. beszéd.
- 289—291. l. Kulcsár krónikájában 89—90. l. alapján.
292. l. Sz. IV. 105. l.
294. l. Szindi Jánostól Kulcsár 91. l. Sz. IV. 105. l.
- 296—299. l. Sz. IV. 100. l.
- 299—304. l. Kulcsár 91—92. l.; koholásokkal megtoldva: Mihály követi Solon törvényére hivatkoznak a székelyek előtt.
- 304—305. l. Sz. IV. 107. l. Spontone szerint is, de sajátmaga is jelen volt a megütköző seregnél: »At nos ex oculorum nostrorum fide, omni remoto affectu, id quod res est testamur.«
306. l. Sz. IV. 105. l.
- 308—312. l. Szinditől Kulcsár 92. l. Sz. IV. 105—106. l.
- 313—321. l. elmélkedések, visszapillantás, beszédek.
322. l. Csata tér leírása autopsia útján: »A qua loci conditione iam tum non absurde augurabamur fore pugnae eventum Valacho, quam Transylvano.«
- 322—324. l. Sz. IV. 106—107. l.
- 324—125. l. Spontone czáfolása.
- 326—327. l. Szindiből Kulcsár 92. l.
- 328—341. l. Szindiből Kulcsár 92—93. l. Sz. IV. 106—108. l.
- VI. Pentas I. könyv. 342—45. l. Mihály győzelme utáni viszonyok, saját szemlélet.
- 346—350. l. Gyulafejevárvár megadása, talán a csata után ide menekült.
- 351—361. l. Sz. IV. 107—108. l. és a jelen volt szemtanúk, főként a megmenekült Fekete István elbeszéléséből (Sz. II. 358. l.)
- 361—364. l. hallomásból.
- 364—370. l. Sz. IV. 109. l.

370—372. l. prodigiumok, 372—74. l. viszonyok rajza, önálló.

374—381. l. székeleyekről a magyar krónika és Bonfini alapján, önálló nézetekkel. Titus Cortesiust (377. l.) bírálja ennek munkáját (Alessandro Cortese: De Matthiae Corvini Regis Hungariae laudibus) Szamosközy Vincentius Obso-paeus 1531. kiadásában,¹⁾ vagy Sambucus Bonifiniének függelékében olvashatta.

382—383. l. Sz. IV. 111. l. után.

Báthory Zsigmond lemondásának és Győr visszafoglalásának leírásán kívül Szamosközy teljesen önálló tehát, részben saját megfigyelései, részben szemtanúktól gyűjtött adatok alapján állítja össze munkáját. Ugyanezen eredményt látjuk a Hebdomasok vizsgálata után.

III.

A Hebdomasok forrásairól.

Szamosközy Hebdomasaiból csak a VI., VII. és a VIII.-nak első négy könyve maradt reánk, melyek az 1603. év történetét foglalják magukban, azon évet, melynél szomorúbbat még Erdély történetében sem találunk. Szamosközy végig szenvedte az egészet és mint szemtanú, feltétlenül első rangú írója ez eseményeknek. Ebből következtethetünk már felhasznált forrásainak természetére.

Első és legbecsesebb *saját tapasztalata*, melyre gyakran hivatkozik, így a gyulafejevári dolgok leírásánál.²⁾ Saját szemlélete alapján készíti ép e kötetben gyakori reflexióit: az általános pusztulás, melyet lépten-nyomon kénytelen tapasztalni, alkalmat ad neki e szerencsétlenségek mélyebben fekvő okai kutatására.

Másik forrása a másoktól szerzett értesülés, *különböző relatiók, vagy vernacula narratiók*. Minden alkalmat meg-

¹⁾ Rummy közleménye Ersch u. Gruber: Allg. Encycl., Cortese elveszett második könyvét Rummy óta említette Hegedüs István Fossi Catalogusa alapján Irodalomtörténeti Közlemények 1898. 473. l. — ²⁾ Sz. III, 32. l.

ragadott adatgyűjteménye gyarapítására főképp oly eseményeknél, melyeknél sajátmaga nem lehetett jelen. Hebdomasainak nincs egyetlen, tényt vagy adatot tartalmazó része sem, melyeknél alapjául ne hivatkozhatnánk Szamosközy jegyzetgyűjteményére. Fontos azonban feldolgozási módját is ismerni, azt a módot, melylyel a töredékes szét-szórt jegyzeteket egybe olvasztja. Itt már a humanismus korabeli történetírás hatása alatt nem oly lelkiismeretes, mint az adatgyűjtésben. Besztercze ostromának leírásánál pl. sajátmaga mondja, hogy az egész a beszterczeiek elbeszéléséből írja,¹⁾ a mely elbeszélés szerencsésen reánk maradt,²⁾ de csakis a tényeket, száraz adatokat sorolja fel. Szamosközy ily alakban nem veheti fel munkájába, ezért átdolgozza: a forrásnak 20 sornyi elbeszélését Rempner és Budaki vitatkozásáról feldolgozás közben hét lappá bővíti ki, szép oratóikkal feleresztve, melyekben sokoldalú történeti ismereteit és kiművelt humanista izlését ragyogtatja ugyan, de positiv dologban semmivel sem mond többet, mint forrása. Jegyzetei feldolgozásában majdnem mindig ugyanígy jár el, s így érthető, hogy aránylag kevés jegyzetből nemcsak könyveket, hanem könyvek hebdomasait tölt meg.

Végül említenünk kell harmadik forrását, melyhez szintén gyakran folyamodik, s ez a korábban megjelent »*Analecta Lapidum*« cz. archaeologiai munkája; a mint az események fonalán előtérbe lép valamelyik erdélyi város története, Szamosközy megragadja az alkalmat e város története nyomozására, többnyire feliratok alapján.³⁾

Ezek után lássuk a Hebdomasok egyes helyeihez tartozó forrásokat.

VI. Hebdomas 1—30. l. Jegyzetei elvesztek, így csak egyes passusok forrásai ismerhetők fel a *Analecta Lapidum*, Bonfini és oklevelek alapján. Közben 14. l. Lugosról Mikó: Erd. Tört. Adatok I. 212—213. kiadott jegyzet.

¹⁾ Sz. III. 113. l. — ²⁾ Sz. IV. 185—87. l. — ³⁾ Így Zalatnáról Sz. III. 61. l., Kolozsvárról 79. l., Déváról 292. l.

31—47. l. »horum pleraque ex oculorum nostrorum fide testamur.«

47—54. l. szintén saját szemlélet.

54—61. l. váradi dolgok, hol valószínűleg rendes tudósítója volt.

61—64. l. Zalatna: Anal. Lap. (Ptolemeus, Cicero.)

64—65. l. gyulafejevári dolgok, szemtanú volt.

65—66. l. Sz. IV. 179. l.

67—70. l. Sz. IV. 177.

70—79. l. Sz. IV. 179—181. l.¹⁾

79—84. l. Kolozsvárról An. Lap. és saját szemlélete.

84—89. l. Sz. IV. 181—189—190. l.

91—96. l. Sz. IV. 181. l.

96—109. l. Sz. IV. 181.-ből és mivel maga is megkárosodott, valószínűleg részletes tudakozódás alapján.

111. l. Bornemiszárol Sz. IV. 178. l.

113—133. l. Sz. IV. 185—87. l.

134—143. l. Sz. IV. 187—190. l.

147. l. Hunyadi Ferencz epigrammája.

150—165. l. báketaárgyalásokról keveset tud, de kitölti Toldi István beszédével és Székely Mózes oklevelével.

166—173. l. Sz. IV. 182. l., egy »hazug olasz« leveléből. Kracker beszéde koholás, ezenkívül Sz. IV. 194—95. l.

179—183. l. Radul és a bojárok levele, sok stylusbeli változtatás, helyes szöveg E. O. E. V. 229—231. l.

183—187. l. Sz. IV. 182—83. és 195—97. l.

188—198. l. Sz. IV. 182—84. 192. 197—98. l.

199—203. l. Sz. IV. 198—99 l.

203—206. l. Sz. IV. 194. l.

¹⁾ Itt említi *Tarducci* Achilles, Basta *historicus*a halálát, mellette széljegyet (Szamosközytől?) ugyanennek egy művét említi teljes címmel: »Il Turco vincibile in Ungaria con mediocri aiuti di Germania. Ferrara 1597.« Másik, minket érdeklő műve: »Successo delle fattioni occorse nell' Ongaria vicino a Vacia, nel M.D.XCVII. . . . Venetia 1601.« (A Nemz. Muz. példányában-összekötve »Delle Machine, Ordinanze et Quartieri antichi et moderni Ven. 1601.« cz. művével.) Hogy Szamosközy átvett volna tőle adatokat, semmi nyomát sem találtam.

207—210 l. Sz. IV. 198—99. l., Radul beszéde koholt.

210—216. Sz. IV. 193—94. 199. l. Részletesen tudakozódott és jegyzetében csak bizonyost említ: »Kicsoda sebesítette meg először, bizontalalan« (193. l.) Mégis a feldolgozásban: »a quodam Graeco Pana« (III. 216. l.).

217—219. l. Sz. IV. 199. l.

220—221. l. Sz. IV. 200—202. l. (Toldi-, Bogáthi-, Rhédeiről.)

222—24. l. reflexiók. 225—26. l. szintén.

229—30. l. Sz. IV. 200—201. l.

231—234. l. Csodajelek, Sz. IV. 192. l. is felhasználva.

234—237. l. Mózes jellemzése, önálló.

238—256. l. Gyulafejevárról, talán ekkor is jelen volt; beszédek koholás, a gyulafejeváriak a garamantákhoz akarnak menekülni.

257—269. l. elmélkedés.

275—291. l. jegyzetei elvesztek. Hunyad és Gradistye An. Lap.

292—94. l. Déva leírása.

297. Sz. IV. 203. l. 298—300, 301—303, 304—308 beszédek, melyeknek egyes részei tényleg elmondott beszédeken alapulnak, mert Kolosvári Deák János beszédének szerkezete, a 4 pontra való felosztás (Sz. III. 301. l.) megegyezik a Simigianusnál található beszéd szerkezetével (Simigianus II. 321. l.) a kidolgozás természetesen eltérő.

315. l. Sz. IV. 206—7. l.

317—19. l. Sz. 201—202. l.

324—25. l. Gyulaffi Lestár küldetése, valószínűleg a től szolgáltatott adatok alapján.

326—30. l. Gyulaffi beszéde.

331—333—336. üres beszédek.

340—43. Borbély György jellemzése, önálló.

A Hebdomasok megírásánál tehát kész, idegen munkát nem használt, mert csaknem minden adatát vissza lehet vezetni a sajátmaga gyűjtötte jegyzetekre. Nézzük most ezen jegyzetek forrásait, eredetét.

IV.

Szamosközy jegyzeteinek forrásairól.

Irónk kész műveinek nagy része elveszett, de szerencsés véletlen folytán jegyzetei oly épségben és oly tömegben maradtak fenn, a mi egyedüli XVI–XVII. századi irodalmunkban. A többi korabeli író vagy nem készített jegyzeteket, hanem átírta az előtte fekvő forrásokat, vagy ha maradtak is jegyzeteik, ezek csak olvasmányaiknak kivonatai¹⁾ és egész más természetűek, mint Szamosközy gyűjteménye. Ez a gyűjtemény eredet szempontjából három részre osztható: első sorban másoktól, magánúton nyert értesülései; másodszor mondhatni hivatalos értesítések, oklevelek alapján; harmadszor oly feljegyzések, melyekhez az anyagot sajátmaga, mint szemtanú szolgáltatta.

Az első csoportba tartozó jegyzetek tekintélyes részét *Gyulaffi Lestártól* kapta. Báthory Zsigmond titkára és konyhamestere²⁾ gyakran járt külföldi udvaroknál, főként a lengyel királynál követségben, közelről ismerte az államügyeket és így Szamosközy tőle kapta legelőkelőbb és leghitelesebb adatait. Nem közönséges műveltségére világot vetnek olvasmányaiból készített kivonatai, történeti érzékét és minden elfogultságtól ment ítélőképességét mutatja Brutus beszédéhez írt jegyzete, mikor Brutus Ernő főherceget ajánlva a lengyel trónra, így szólt: »... fölső póczon való volt mindenkoron az austriai familia«, mire Gyulaffy megjegyzi: Vt vt sit, ugyan régiebbek azért az austriacusok³⁾ bár nagyon haragszik Brutusra hálátlan köpenyegfordításáért. Ilyen embertől nyert értesítések megbecsülhetetlenek.

¹⁾ Igy Miles kézírata Nemz. Muz. 1137. fol. lat. — ²⁾ »Anno 1597. 13. Dec. super solutione Dni Eustachii Gyulaffi« M. T. E. Irók. XXXI. 113. l. — Gyulaffi töredékeit a M. T. E. XXXI. és XXXIII. kötetében adták ki Szabó Károly és Szilágyi Sándor; a következőkben rövidség kedvéért a XXXI. kötetet »Gy. I.«, a XXXIII.-at »Gy. II.« jelzéssel fogom idézni. — ³⁾ Gy. I. 22. l.

Gyulaffi, — úgy látszik, — eleinte naplót vezetett,¹⁾ később azonban, talán Szamosközyvel való ismeretsége óta, esetleg az ő kérésére, bővebben, de alkalomszerűleg jegyezte fel fontosabb értesüléseit. Nagyon sok feljegyzését egyenesen Szamosközy számára készíti, gyakran ad neki utasításokat további kutatásra.²⁾ Szamosközy tényleg át is vette Gyulaffi irományait, az Egyetemi Könyvtár Szamosközy-collectiójában sok a Gyulaffi-acta, Szamosközy számozásával, egészen beolvasztotta saját gyűjteményébe. Valósággal legbecesebb adatait nyerte Gyulaffitól, a ki csodálatos utánjárással és kutatással iparkodott a tények helyes ismeretéhez jutni. Minden körülmény közt nagy a gondja egy-egy vonást szerezni ahhoz a képhez, melyet Szamosközy fog megalkotni. 1605 jun. 21-én Kolozsvárott ebédel Filstich Péternél, s a mit itt hall és lát, rögtön feljegyzi.³⁾ Előző nap kinn áll Kolozsvár falán, ép akkor vonulnak el a szamosújvári németek a várfa! alatt, rögtön megolvassa, hogy hányan vannak.⁴⁾ Sajátmaga említi: »Az német regimentek dolgát így beszéllette meg nekem szállásomom Zachariás az fejjérvári udvarbíró, kit mingyárást megconsignáltam.«⁵⁾ Mindenkit megkérdez, a ki csak tudhat valamit, így kap adatokat a kolozsvári czigányvajdától,⁶⁾ a könyvnyomtatótól,⁷⁾ valamint a kiterjedt levelezéséből sokfélét ismerő Argenta János jezsuitától,⁸⁾ Sarmaságától,⁹⁾ Bogáti Mihálytól, Székely Mózesről,¹⁰⁾ Mikola Jánostól, Nagy Ferencztől,¹¹⁾ Vass Ferencztől,¹²⁾ Barcsai Andrásról, Haller Gábortól¹³⁾ és sok más, nagyobb szerepet játszó embertől. Nagyon értékesek saját követségeinek leírásai, melyekben az európai diplomácia magaslatára emelkedik, így ír »De Batoreis; ex ore magnifici Poloniae cancellarii«, a »ragy cancellar«, Zamojski szájából nyert adatát hűsé-

¹⁾ Gy. I. 19. 1. »Obitus ejus (Báthory Istvánról) diem sic ego in Ephemeride mea notaveram«, a miből valószínű, hogy e napló nem került Szamosközy kezébe. — ²⁾ Gy. I. 14. 1. 22. 1. — ³⁾ Gy. II. 69. 1. — ⁴⁾ Gy. II. 76. 1. — ⁵⁾ Gy. II. 77. 1. — ⁶⁾ Gy. II. 32. 1. — ⁷⁾ Gy. II. 76. 1. — ⁸⁾ Gy. II. 44. 1. — ⁹⁾ Gy. II. 28. 1. — ¹⁰⁾ Gy. II. 40. 1. — ¹¹⁾ Gy. II. 36. 1. — ¹²⁾ Gy. II. 40. 1. — ¹³⁾ Gy. II. 40. 1.

gesen megírja Szamosközynek: »Kgcd inserálja, legyen ismereti az cancellariussal is Kegnek, ha olvassa.«¹⁾

Természetes, hogy Szamosközy követi a jóindulatú tanácsokat, átveszi és felhasználja Gyulaffi adatait. Jegyzetgyűjteményében nagyon sok darab származik Gyulaffitól és ezek kiválasztása első rangú fontosságú Szamosközy hitelessége szempontjából is. Gyulaffi politikai felfogása ugyanis nem mindig egyezik meg Szamosközyével, így Báthory Zsigmondot nem ítéli el oly lesújtóan, viszont Bocskay zászlóbontását nem üdvözli oly kitörő és mindent mentegetni kész örömmel, mint Szamosközy. Ezért a következőkben megkíséreltük összeállítani Szamosközy jegyzeteit, melyeket vagy teljesen Gyulaffitól kölcsönzött, vagy Gyulaffi adataira alapított, bár elég sok elveszett Gyulaffi jegyzeteiből is.²⁾

Sz. IV. 2. lapon 1. jegyzet Gy. I. 12. 1. jegyzetéből.
 — Sz. IV. 6. 1. 1. j. Gy. I. 15. 1. — Sz. IV. 11. 1. Gy. I. 16. 1. — Sz. 13. 1. Gy. I. 17. 1. — Sz. 18. 1, 2. j. Gy. I. 23. 1. — Sz. 18. 1. 3. j. Gy. I. 24. 1. — Sz. 22. 1. 3. j. Gy. I. 23. 1. — Sz. 24. 1. 1. j. Gy. II. 16. 1. — Sz. 24. 1. 3. j. Gy. I. 25. 1. — Sz. 25. 1. 1. j. Gy. II. 19. 1. — Sz. 25. 1. 2. j. Gyulaffi bizalmas közlése. — Sz. 25. 1. 3. j. Gy. I. 25. 1. — Sz. 26. 1. 3. j. Gy. I. 30. 1. — Sz. 27. 1. 3. j. Gy. I. 29. 1. — Sz. 27. 1. 5. j. Gy. I. 27. 1. — Sz. 28. 1. 4. j. Gy. I. 28. 1. — Sz. 29—31. 1. részben Gy. II. 22. 1. Sz. 49. 1. 2—4. j. Gy. II. 25. 1. — Sz. 53. 1. 2. j. Gy. I. 30. 1. — Sz. 63. 1. 2. j. Gy. I. 18. 1. — Sz. 64. 1. Gy. I. 24—25. 1. — Sz. 65. 1. Gyulaffi lengyel követsége. — Sz. 73. 1. 2. j. Gyulaffi László mondása. — Sz. 218. 1. 4. j. Gy. II. 32. 1. — Sz. 253. 1. 1. j. Gy. II. 28. 1. — Sz. 253. 1. 4. j. Gy. II. 74. 1. Sz. 256. 1. 2. j. Gy. II. 35. 1. — Sz. 256. 1. 3. j. Gy. II. 38. 1. — Sz. 309. 1. 2. j. Gy. I. 41. 1. — Sz. 311. 1. 4. j. Gy. II. 42. 1. — Sz. 331. 1. Gy. II. 59. 1. — Sz. 332. 1. Gy. II. 61. 1. — Sz. 333. 1. Gy. II. 63—64. 1. Sz. 334. 1. Gy.

¹⁾ Gy. II. 22. 1. — ²⁾ Így a Sz. IV. 132—34. alatti előadás Gyulaffi követségéről Bastához, a minek eredetije Gyulaffi gyűjteményében nem maradt meg.

II. 65. I. Sz. 339. I. 4. j. Gy. II. 41. I. — Sz. 341. I. Gyulaffi Lászlóról, valószínűleg Lestártól. — Sz. 344—45. I. Gy. II. 68—70. I. — Sz. 347. I. 1—2. j. Gy. II. 51. I.

Gyulaffin kívül irónk számtalan előkelő politikussal volt ismeretségben, kiket szintén gyakran consultál olyan dolgokra nézve, melyekről felteszi, hogy jól értesültek. Így kérdezősködik *Sennyey Pongrácztól*,¹⁾ *Sarmasági Zsigmondtól*,²⁾ magától *Bocskaytól*,³⁾ *Kamuti Farkastól*,⁴⁾ *Burghauser* császári commissariustól,⁵⁾ és deákjaiktól.⁶⁾ Állandó összeköttetései is vannak csak abból a célból, hogy jegyzetei gyűjteményét gyarapíthassa; felkérte *Örmény Pétert*, Mihály vajda legkiválóbb diplomatáját, hogy küldetései eredményeit számára leírja,⁷⁾ így jegyezget Szamosközy számára Mihály vajda bátor csapatvezetője, *Szindi János*.⁸⁾ Történeti kutatásvágya kielégítéséért lép szorosabb viszonyba a kolozsvári jezsuita-kollégium néhány kiválóbb tudós tagjával: *Argenta* pater rectorral,⁹⁾ kinek tudományos munkásságáról Szabó Károly közöl adatokat,¹⁰⁾ — valamint a császáriakkal való tárgyalásokban gyakran szereplő *Antonio Marietti* jezsuita atyával.¹¹⁾ Nagyon jó ismeretségben van az öreg kolozsvári *Filstich Péterrel*¹²⁾ és Dávid Ferencz szintén unitárius vejével, *Trauzner Lukácsal*,¹³⁾ valamint a Báthoryak családi orvosával és poetájával, *Hunyadi Ferenczcel*.¹⁴⁾ Kovacsóczy halálának körülményeit inasától, *Frater Istvántól* ismeri,¹⁵⁾ tudakozódik Báthory András komornyikjától is.¹⁶⁾ Oly erősen él lelkében a kutatási vágy, hogy még a legszomorúbb körülmények közt, a legzavarosabb időben sem feledkezik meg történet-kutatói feladatáról. A goroszlói csúfos vereséget követő pusztítások elől Szeben falai közé menekül, itt találja

¹⁾ Sz. IV. 163. I. — ²⁾ Sz. IV. 79. 81. 84. 173. 227. I. — ³⁾ Sz. IV. 61. I. — ⁴⁾ Sz. IV. 205. 233. I. — ⁵⁾ Sz. IV. 232. I. — ⁶⁾ Sz. IV. 233. I. — ⁷⁾ Sz. IV. 96. 98. 92. I. — ⁸⁾ Sz. IV. 103. — ⁹⁾ Sz. IV. 50. 265. 271. I. — ¹⁰⁾ Szabó Karoly R. M. K. II. 328. 329. sz., mely könyvek csak Pannonhalmán találhatók. — ¹¹⁾ Sz. IV. 143. I. — ¹²⁾ Sz. IV. 136. 154. 180. 260. I. — ¹³⁾ Sz. IV. 52. 120. 143. 153. I. — ¹⁴⁾ Sz. IV. 52. I. stb. — ¹⁵⁾ Sz. IV. 42. I. — ¹⁶⁾ Sz. IV. 91. I.

Muraltus Jánost, a Báthory István halála felett támadt polemikáról híres orvost és alaposan kikérdezi úgy az erdélyi, mint havasalföldi, moldvai és lengyel eseményekről.¹⁾ Sokat adnak tudtára a *Bornemisza* is, Gergely és Boldizsár,²⁾ az Illésházy és Joó János peréről szóló hosszú és érdekes relatio is Boldizsártól eredhet, mert közli ugyanennek magánbeszélgetését Szuhay püspökkel és Illésházy Istvánnal, a mit ilyen részletesen csak Bornemisztól tudhatott meg Szamosközy. Tovább folytathatnók e felsorolást, de e helyett inkább két kiváló férfiúhoz való viszonyáról akarunk megemlékezni. Az egyik *Kovacsóczy Farkas* a classicus műveltségű államférfiú, ki irodalmi munkássággal is foglalkozott, de beszédein és államiratain kívül történeti feljegyzései nem maradtak. Leveleit Szamosközy gyűjteménye őrizte meg számunkra, telve Szamosközy kezétől származó oldaljegyzetekkel.³⁾ Önkéntelenül felmerül a kérdés, nem jegyezte-e fel Kovacsóczy Erdély államéletének fontosabb mozzanatait, melynek irányításában oly nagy része volt? Ha csakugyan készített jegyzeteket, ezek a levelek sorsából következett, Szamosközy gyűjteményébe kerülhettek. Azt hisszük, hogy Kovacsóczynek tényleg voltak ily feljegyzései és Szamosközy használta ezeket. A Rer. Ung. IV. könyvének Markházy Pálról szóló részéhez Bethlen széljegyzetet irt: »—hic recurrendum ad scripta Volfgangi Kovacsóczy,«⁴⁾ felnyitva Bethlen művének megfelelő lapját,⁵⁾ látjuk, hogy egész a megjelölt helyig szó szerint Szamosközy előadását követi, a megjelölt helynél kihagyja Szamosközynek következő 10 sorát és a 11. sort írja tovább. E kihagyásból, bizonyos, hogy Bethlen nem feledkezett meg a sajátmagának adott utasításról, azaz csakugyan Kovacsóczy adatát írja ki, s mivel ez szó szerint megegyezik Szamosközy előadásával, talán joggal feltehetjük, hogy Szamosközy ezen a helyen Kovacsóczy írásait használta. Milyen célból állította össze Kovacsóczy írásait

¹⁾ Sz. IV. 117. 267. 208. l. — ²⁾ Sz. IV. 48. 178. 210. l. — ³⁾ Történelmi Tár 1893. 43. 46. l. — ⁴⁾ Sz. I. 244. l. — ⁵⁾ Bethlen II. 441. l.

és milyen terjedelműek lehettek, sajnos nem tudjuk; talán, mint Gyulaffi, ő is Szamosközy számára jegyzett.

A másik fontos személyiség *Weisz Mihály*, a híres brassói bíró, ki 1605-ben önéletirási adatokat állított össze egyenesen Szamosközy számára.¹⁾ Ezen annyira kiemelkedő egyéniségnek találó megjegyzésekkel telt, világos gondolkodásra és éles ítélőképességre valló *Annales*eit²⁾ Szamosközy már nem használhatta fel munkájához, mert minden valószínűség szerint több évvel Weisz Mihály előtt halt meg.

Különösnek tűnik fel ez a sokoldalú érdeklődés és kutatás a XVI. század végén: íróink még később is megelégszenek azon adatok reprodukálásával, melyek ép kezükbe akadnak. Csakis egy íróhoz hasonlítható Szamosközy munkássága, s ez *Paolo Giovio*,³⁾ ki már XVI. században is híres volt arról, hogy adatait nem az eddigi szokások szerint auctoroktól kölcsönözte, hanem leszállt a néphez is, szóbeli relatiókkal is megelégedett. Jellemző Brutus támadása Callimachus kiadása bevezetésében: »Sed Jovius non est audiendus, cujus una cura fuit, multa scribere: quam recte atque ex gravis scriptoris fide scriberet, aut nulla,« s ismét: »Jovio, qui temere credita, temere edit, hausta e fece vulgi,«⁴⁾ Brutus véleménye világosan elének állítja a két történetírói irányt: az egyik kényelmesen a tekintélyt követve kész munkákra támaszkodik, míg a másik fáradságos kutatással szerzi meg adatait, melyek ha hitelesség tekintetében hagynak is fenn kívánnivalót, történeti értékük a kor jellemzésére megbecsülhetetlen. S ebben Szamosközy először hozza be a Jovius irányát Magyarországra, s munkásságával oly érdeklődést kelt, melynek eredménye, hogy mást ne említsek, Kovacsóczy és Gyulaffi jegyzetgyűjteménye.

¹⁾ Sz. III. pótfüzet 585. l. -- ²⁾ Kiadva Trauschenfels: *Deutsche Fundgruben* 125. l. s köv. -- ³⁾ Főműve: *Historiarum sui temporis...* Florentiae MDL. — V. ö. Ranke: *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber* összes művei 34. köt. 70. l.: »Giovio«. — ⁴⁾ Schwandtnernél I. köt. 442—43. l. — Brutus véleményét írja ki Vossius: *De Historicis Latinis* Lugd. Bat. 1671. 620. l.

Meg kell emlékeznünk Szamosközy adatainak másik forrásáról: az *oklevelekről*. Ebben nem ő az első magyar földön; Bonfini is használt munkájához okleveleket,¹⁾ Verancsics is gyűjtött történeti feldolgozás céljából; Brutusnak fenmaradt egy levele Békes Gáspárhoz, melyben erdélyi állami oklevelek elküldését sürgeti,²⁾ de Szamosközy érdeklődése e téren is szélesebb körű, nemcsak saját kora, de az Árpádok okleveleit is gyűjti,³⁾ melyekhez mint a laicizált gyulafejevári hiteleshely requisitora szabadon hozzájuthatott. A levéltárok már akkor nagyon sok barbar pusztítás sújtotta; épen Szamosközy beszéli el az aradi hiteleshelyi levéltár viszontagságait,⁴⁾ magát a gyulafejevári levéltárat is megtizedelték a XVII. század elejének viharai, Báthory Zsigmond 1598. eltávozása előtt elégettette a rája vonatkozó, esztelen kormányát compromittáló államokiratokat.⁵⁾ Annál becsesebb az az anyag, a mit Szamosközy megmentett, bár a munkáiba felvett okleveleken stylaris okokból gyakran változtat.

Harmadik categoriáját képezhetik Szamosközy adatainak azok, melyeket saját maga gyűjtött, nem mások relációjából, hanem *saját észleleteiből, megfigyeléseiből*. Helyzetét és állását tekintve, ezen adatoknak nincs különös politikai értékük, mert Szamosközy nem vett részt országok kormányzásában, mint Forgách és Istvánffi, sőt arról sincs tudomásunk, hogy valaha jelen volt volna az erdélyi diétákon. Ily természetű adatainak nem is a külső világ ad fontosságot, melylyel érintkezett, hanem saját egyénisége és az a körülmény, hogy teljesen egykorúan ír. Történeti kutatásait már Italiában megkezdte, nem is véve számba archaeologiai és philologiai tanulmányait, már Italiában kellett használnia Jacobus de Volaterra és Janus Pannonius⁶⁾ kéziratait; hazatérve rögtön hozzáfog adatok gyűjtéséhez. Első egykorú feljegyzése a »Quaedam

¹⁾ Helmár Ágost: Bonfiniusnak mint történetirónak jellemzése 88. l. — ²⁾ Bruti: Opera Berol. 1698. 204. l. — ³⁾ Szamosközy okiratai Sz. IV. 369. l. s köv. — ⁴⁾ Sz. II. 161. l. — ⁵⁾ Sz. II. 46. l. utána Bethlen IV. 110—111. l. — ⁶⁾ Sz. I. pótfüzet 405. l.

choronologica» című naplószerű részlet,¹⁾ mely 1594. apr. 18-ával kezdődik, — a korábbi keltű jegyzetek nem egykorúak. Ez időponttól 1608-ig folyton gyűjti jegyzeteit, gyakran naplószerűleg is. Meglehetősen szűk körű eseményeket ölel fel, a részletekbe, a tények titkos indítóokaiba nem hatol, mindent nagy vonásokban ad, míg a részleteket mások relációjából ismeri meg. Ez adatait nem is a feljegyzett tények fontossága teszi megbecsülhetetlenné, hanem az, hogy szerzőjüket, — modern kifejezést használva, íróasztalánál, munka közben tüntetik fel, ahol még semmiféle tekintet nem teszi elfogulttá, ahol még úgy beszél és ír, ahogy gondolkozik. Ebből következik, hogy adatait főképp a hitelesség megállapításánál használjuk fel, összevetve feldolgozott munkáival.

Mielőtt áttérnénk Szamosközy hitelességének tárgyalására, ismernünk kell azt az időpontot, melyből egyes munkái származnak. Láttuk előbb, hogy már 1594-ből maradtak fenn adatai, nem lehetetlen, hogy előbb is gyűjtött. A *Rer. Ung.* koráról Szamosközy ad félreérthetetlen felvilágosítást művében: »*Andreas — procedente non multum tempore in Transilvaniae principatum assummendus*»²⁾ és »*Andream quem nunc florentem aetate et virtute Transilvanorum populi Principem venerantur*»³⁾ Tehát műve végső részét Báthory András rövid uralkodása alatt írta meg. Van azonban korábbi részekből is kormeghatározó adatunk, bár nem ily direkt: a János Zsigmond hagyatékában maradt arany feszület sorsáról így szól: »*Nunc potitur ea Sigismundus Princeps, diui Christophori filius, abrogata ex senatusconsulto testamenti caucione: in publicoque ordinum ad Megyes conuentu, benemerito Principi uirtutis et honoris ergo donata est*»⁴⁾ Ez arany keresztsorsa nagyon részletesen ismeretes: 1599. marc. 21. körül Szebenből Megyesre küldik és átadják Báthory Zsigmondnak.⁵⁾ Tehát a mű közepe is Báthory András fejedelem-

¹⁾ Sz. IV. 43. l. — ²⁾ Sz. I. 213. l. — ³⁾ Sz. I. 214. l. — ⁴⁾ Sz. I. 114. l. — ⁵⁾ E. O. E. IV. 79. 81. l., az erdélyi rendek 1599. marc. 29. nyugtája u. itt 283. l.

sége alatt keletkezett, egyes részek későbbi betoldások így a külön papirdarabon talált, Bektas basa atyjáról szóló jegyzet, mely már Zsigmond visszatérése után készült.¹⁾ A század fordulóján, két század mesgyéjén írta, ebből magyarázható chronologiai jelzésekben való ingadozása: gyakran írja: »anno ejus temporis,«²⁾ »anno ejus-seculi,«³⁾ »Anno LXIX. superioris seculi,«⁴⁾ mik a XVII. században történt feldolgozásra mutatnak. Úgy látszik, Báthory András uralkodásakor állította össze szétszórt adatait, az utolsó simítást csak a következő években adta meg.

A Pentasokban is van egy korhatározó adat, a váradi püspökségről: »Nostra tempestate Martinus Petecancellarius regius eius dignitatis titulum habet.«⁵⁾ Pete, 1600. decz. 15-ikén⁶⁾ lett kalocsai érsek, így Szamosközy a Pentasoknak legalább első felét 1600. decz. 15. előtt írta, az V. Pentas V. könyvét azonban már Székely Mózes halála után, legkésőbb 1603 második felében.⁷⁾ A fennmaradt Hebdomasokat Bocskay István fejedelemsége alatt készítette el,⁸⁾ különben az Erdélyt ért romlás leírásának elkeseredett hangja teljesen egykorú íróra mutat.

Szamosközy munkáinak hitelességéről.

Az eddigiekben azzal a kérdéssel foglalkoztunk, megtudhatta-e írónk a való tényállást; ennek a vizsgálata alapjául szolgál a második kérdés tárgyalásának: a való tényállást mondja-e el műveiben, nem változtat-e önkényesen jó forrásokból szerzett adatain? Nem az a célunk, hogy Szamosközy minden egyes adata hitelét megvizsgál-

¹⁾ Sz. I. 157. l. — ²⁾ Sz. I. 140. l. — ³⁾ Sz. I. 185. l. (190. 227. l. is.) — ⁴⁾ Sz. I. 97. l. — ⁵⁾ Sz. II. 168. l. — ⁶⁾ Katona: Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae Pars II. 57. 58. l., ahol Pray: Specimen Hierarchiae Hungaricae Pars II., 83. és 190. l. véleményét megczáfolja. — ⁷⁾ Sz. III. 322–23. l. »Moses Zekel... is qui postea frustra arreptum Transylvaniae principatum cum morte commutavit. — ⁸⁾ Sz. III. 82. és 236. l.

juk, hisz a hiteleség nem az adatok pontossága. Bármily minutiosus pontossággal írjon egy történetíró, ez nem zárja ki azt, hogy egész munkája elfogult, nem hiteles legyen! Azokat a szempontokat fogjuk tehát keresni, melyekből Szamosközy esetleges tendenciája felismerhető. E feladat megoldásánál írónknak nem minden munkájára támaszkodhatunk: ki kell kutatásunk köréből zárni első sorban a *Rer. Ung. Libri IV.-t.* melyről láttuk, hogy nagy részben idegen írókból való *compilatio*, főképp Brutusból, tehát nem a leghitelesebb íróból. Sokkal hitelesebb adatokat kapott Szamosközy Gyulaffi Lestártól és más ismerőseitől, kinek jegyzeteire azonban szintén nem támaszkodhatunk a következőkben. Mégis a hitelesség kérdését tekintve is megbecsülhetetlen nyereség e jegyzeteknek annyira teljes fennmaradása, mert így megismerhetjük azt a nagyon érdekes viszonyt, mely Szamosközy adatai, szétszórt jegyzetei és kész munkái közt van.

Természetesen ő sem objektív történetíró annyiban, hogy érzelmeit kizárná a tények kritikai tárgyalásakor. Személyes ellenszenvét ő sem tudja visszatartani, nagyon is meglátszik munkáján, hogy Báthory Zsigmondot tartja Erdély romlása okozójának, de a tényeket ez ellenszenv behatása alatt nem hamisítja meg. Különben Báthory Zsigmond hibáztatása nála teljesen jogos, s hitelességénél nem is az ellenszenv, hanem a rokonszenv szolgáltatja a döntő momentumot.

Ismeretes Szamosközynek *Bocskay Istvánhoz való viszonya*: udvari történetírójának uevezhetjük, bár ez a cím nem fordul elő egykorú emlékekben, Bocskay végrendeletében¹⁾ 2000 arany forintot hagy Szamosközy művei kinyomatására. Sambucus, Brutus, Berger Illés, Baranyai Decsi is hivatalos, részben félhivatalos udvari történetírók voltak,²⁾ udvari kötelezettségüknek azzal is ele-

¹⁾ Bethlen VI. 464—65. l. — Romy K. *Monumenta Hungarica* II. 330. l. — ²⁾ Szamosközy ismeri Sambucus elfogultságát: »Sambucus trecentos milites scribit, nefario et impudenti mendacio«. Sz. II. pótfüzet 449. l.

get tettek, hogy a tényeket fejedelmük iránti kedvezésből elferdítették. Magától kínálkozik megoldásra az a kérdés, vajjon nem volt-e Szamosközyre is hatással udvari történetírói volta? Maga az a körülmény, hogy Bocskay ki akarta adni, feltételezi, hogy Bocskayt compromittáló dolgok aligha fordulhattak elő benne. Lássuk azonban a tényeket, első sorban *Bocskay szereplését az 1594. kivégeztéseknél*.

Írónk feldolgozott munkájának végleges szövegezése nem maradt ránk az 1594. évre vonatkozólag, de jegyzetei közt több relatio foglalkozik ezzel a dologgal. Az egyik teljesen összefüggő előadás,¹⁾ főként oly dolgokról, miket Szamosközy csak mások előadásából tudhatott, így nem merjük állítani, hogy ő maga írta: lehetséges, hogy egyik magasabb állású ismerőse adta neki és ő lemásolta. Ez a relatio erősen Báthory-ellenes, a főurak elfogatását Báthory Zsigmond és Bocskay együttes tanácskozása eredményének tünteti fel. Van azonban szerencsére másik relatiónk is, mely minden valószínűség szerint magától Szamosközytől származik. Ez a »Quaedam Chronologica« cz. naplószerű feljegyzés,²⁾ annyira részletes és egykorú, hogy még a napfölkelést is feljegyzí. Kolozsvárott tartózkodó ember készítette, Kakas István személyes ismerőse, mert följegyzí Kakas megérkezését, de az udvari körökben még nem jártas, mert semmit sem tud a megérkezést követő napokban arról, mit végzett Kakas az angliai legatióban. Elfogadható ezek után, hogy Szamosközy, Kakas ismerőse írta e naplót, mely saját véleményét fejezte ki.

Ez a napló Bocskayt a fejedelem legbizalmasabb tanácsadójának tünteti fel, őt küldi el Báthory az elítéltekkel tudatni a halálos ítéletet³⁾ »Az mely éjjel fejeket szedték az uraknak, Bocskai Istvánt hozzájuk küldötte Zsigmond, kihivatta az ajtó eleibe őket az mely házban voltak. Kit megértvén Kendi Sándor, eszében vészi mindjárt, mi

¹⁾ Sz. IV. 34—40. l. — ²⁾ Sz. IV. 43—48. l. — ³⁾ Sz. IV. 45. l.

legyen az dolog. Isten hozzátok — úgy mond« — tehát csakugyan a kivégzési parancsot hozta magával Bocskay. Annyit tudott tehát Szamosközy, hogy Bocskaynak része volt a kivégzésben. Egy másik jegyzetében Nádasdy Ferencz szemére veti Báthory Zsigmondnak a nagy mészárlást, Zsigmond így felel: »látja Isten, nem az én akaratomból vagyok, Geszti Fereucz és Bocskay István nem hagyának békét, éjjel nappal reám járanak, nem lőn nyugadalmam miattok. Én csak megengedtem, de nem hagytam, hogy megöljék. Adjanak ők okot róla Isten előtt.«¹⁾ Ez a feljegyzés megerősíti az előbbi és bizonyosnak vehetjük, hogy Szamosközy e napló írásakor ismerte Bocskay részességét, s ezt jegyzeteiben egész jóhiszeműleg elbeszéli.

Ez volt irónk véleménye a szörnyű tett, legkedvesebb pártfogója kivégzésének hatása alatt, ez a véleménye, melyet senkinek se mondott el, hanem leírva jegyzetei közt elzárva őrzött. Nagy történeti művében a nyilvánosság előtt is kellett szólnia erről a tettről, sőt Bocskaynak is be kellett mutatnia e munkáját. Az 1598. 1599. évek csapásai világossá tették mindenki előtt, mily politikai hiba volt a békepárt erőszakos megsemmisítése, mindenki 1594-től számította Erdély siralmas pusztulását. Ez a körülmény és a Kovacsóczyhoz fűződő hála nem engedhették Szamosközynek, hogy Bocskay szerepét dicsérőleg emelje ki, viszont Bocskaynak sem lehetett kedvére, hogy az erőszakos tettben való részvételéről a tőle fizetett történetíró beszéljen, Szamosközynek pedig csak jóleshetett, ha a felelőséget teljesen a gyűlölt Báthory Zsigmondra hárítja. Így történt, hogy feldolgozott munkáiban ország-világ előtt védi Bocskayt. Az 1594. év története ugyan nem maradt meg, de másutt is megragadja az alkalmat.

Igy megvan irónknak eredeti fogalmazása a Bocskay halálára következett eseményekről, ebben elmondja, hogy Bocskayt mint már fejedelmet 24 főur megölésének tervével vádolják és a rágalmozók szerint korai halála meg-

¹⁾ Sz. IV. 43. l.

akadályozván őt terve végrehajtásában, írásban meghagyta Homonnai Bálintnak a 24 ur kivégeztetését: »... scilicet vt praestantissimorum procerum laniena antea, dum in viuis esset, non contentus, ne solus Alexander Kendi, Couaciocius atque alii cruentis eius manibus interfecti dicerentur, etiam post mortem sanguinariam libidinem suam in reliquis Vngarica (e) nobilitatis explorare concupiuerit... Haec et talia alia crudelia apud Transsilvanos circumferebantur, quae tamen, quod satis certe atque exploratum est, calumniae erant propiora, quam vlli veritati. Nam nec Stephanum tale quidquam mandasse satis haud eos certum est, qui Stephani fidem et integritatem cognitam haberent... Enimuero nihil tam ab humanitate remotum est, quam summorum virorum innocentiae labem inferre ac integritatem eorum confictis calumniis lacerare.«¹⁾ Még a humanitást is megtagadja azoktól, kik Bocskay ártatlanságát rágalommal akarják beszennyezni és rágalomnak minősíti azt a véleményt, mely szerint Bocskaynak része volt Kendi és Kovacsóczy halála előidézésében.

Még egy, bár inkább indirekt adatunk van Szamosközy megváltozott történetírói ítéletére. Báthory András fejedelemségekor András és István elérkezettnek tartják az időt Boldizsár gyilkosai megbüntetésére. A biboros fejedelem öcsce, István vádjára mandatum evocatoriumot ad ki 1599. szept. 23-án Bocskay ellen,²⁾ mely szerint Boldizsárt Bocskay fogatta el és végeztette ki. Ugyanily processust indítottak a kivégzések többi okozói, így Kornis és Ravazdi György ellen. Szamosközy Pentasaiban Kornis és Ravazdi pöre okául egész helyesen Boldizsár halálát említi,³⁾ Bocskay vád alá helyezését azonban birtokperre vezeti vissza: »Nam quum Bochkaius Rodolpho Caesari iurisiurandi religione obstrictus, in Vngariam nuper excessisset, quaerebatur Georgenium et Devam Arces aliaque sua Bona per summam iniuriam, a Cardinale in-

¹⁾ Sz. II. Pótfüzet 502. l. — ²⁾ E. O. E. IV. 325. l. — ³⁾ Sz. II. 293. l.

dicta causa erepta esse. Cardinalis ut omnem quirítandi ansam adimeret, iure experiundi potestatem Bochkaió concessit... saluum commeatum dedit.«¹⁾ Tudomása feltétlenül volt Szamosközynek az 1594. kivégzés feletti perekről, különben nem ismerné Kornis és Ravazdi pörét. Róluk elmondja a valót, de Bocskayról nem; világosan látható célja: Bocskaytól még a gyanút is távoltartani.

Egy helyütt mégis megemlíti e gyanú létezését, ott ahol Bocskay Erdélyből való eltávozását beszéli el: »Veniebat et illud in mentem, ne Cardinalis plus aequo dolori indulgens, Balthazaris Bathory necem a Sigismundo Principe quatum ab hinc annum editum, cuius interfecti crimine ipse quoque Bochkaius licet insons, inter alios insimulabatur, ultione aliqua clandestina persequeretur.«²⁾ Itt egész világos a tendentia, mely homlokegyenest ellenkezik azzal a felfogással, mely jegyzeteiben nyilvánult.

Csakis az lehet kérdéses, mily okból változtathatta meg véleményét? Föltehetnénk, hogy később tévesnek találta első felfogását, belátta, hogy Bocskaynak semmi része sem volt az 1594. eseményekben, s ezért feldolgozott munkáiban megvédi azok gyanúja ellen, kik még nem jutottak ugyanezen belátásra. Ez azonban tisztára lehetetlen, azon egyszerű okból, hogy az első, a jegyzetekben nyilvánított felfogása a helyes, a második pedig téves és koholt. Bocskay részvételét az 1594. eseményekben bizonyítják Baranyai Decsi³⁾ és Pietro Busto,⁴⁾ kik egyaránt Báthory Zsigmond hívei voltak, Bocskay szereplését ennél fogva dicsérőleg emelik ki és itt egészen megbízhatók. Ezeket és velük Szamosközy jegyzeteinek állítását, hogy Bocskaynak előkelő része volt a kivégzésekben, megerősíti a Bocskay halála után író Hidvégi Mikó Ferencz,⁵⁾

¹⁾ Sz. II. 292. l. — ²⁾ Sz. II. 237. l. — ³⁾ Baranyai Decsi 128. l. — ⁴⁾ Pietro Busto: »Descrizione della Transilvania...« kivonatossan kiadta Marczali Henrik Történelmi Tár 1878. 969. l. — ⁵⁾ Hidvégi Mikó Ferencz Historiája Magy. Tört. Eml. Irók VII. 139. l.

valamint az egykorú Szerdahelyi Mihály éneke¹⁾ és ennek fordítása. Az összes egykorú emlékek szerint Szamosközynek mondhatni első gondolata volt helyes és ha ezt később megváltoztatta, úgy ez csakis a Bocskay iránti kedvezésből történhetett. Tényleg bárhol említi is munkáiban az 1594. vérengzést, a tett felelősségével mindig Báthory Zsigmondot vagy Jósikát terheli.²⁾

Ez 1594. eseményeken kívül adalékokat szolgáltat a hitelesség kérdéséhez *Báthory Zsigmond első lemondásának előadása az V. Pentasban*. Erdély függetlenségének megsemmisülése, a császári biztosok bevonulása nincs különösebb hatással Szamosközy lelkére, megismerte a magyar hajdúk féktelenségét, a székely kegyetlenséget, a tatár és oláh pusztításokat, Basta vallonjainak dúlását, így a kormányformák oly gyors változása nem érinti mélyebben. Azzal a kormányzattal van megelégedve, mely rendet teremt és a polgárok vagyon s életbiztosságát fenntartja. E szempontból Báthory Zsigmond elhamarkodott elhatározását kell tekintenie Erdély romlása közvetlen kiindulópontjának és itt fontos az a kérdés, kinek tulajdonítja a a legfőbb szerepet a gyöngye fejedelem elhatározása létrejöttében. Az egész felelősséggel Jósika István kancellárt terheli, minden későbbi szerencsétlenség okának az ő nagyravágását tartja: Báthory Zsigmondnak »haesitabundam mentem, atque inter manendi cedendique propositum ancipitem, soli Stephano Josika, exclusis aliis sena-

¹⁾ Századok 1871. 257. l. kiadta Thaly Kálmán. Ennek szó szerinti fordítása a Czaucek Simon Ephemeris libellusában található »Ein schön und lustig Historia« (kiadva Trauschenfels: Deutsche Fundgruben 101. l.), melynek tehát Hirser Lukács nem lehetett szerzője, mint Szilágyi Sándor vélte (E. O. E. III. 323. l.), legfőlebb fordítója. — Bethlen Farkas e helyütt három íróból compilál, így nem használható. — ²⁾ Sz. II. 131. »...eo ipso omnino Augusti mensis exitu, quo ante quadriennium Sigismundus Princeps, ex Josicae aliorumque nefaria machinatione Alexandrum Kendium, Volfgangum Kovaciocium cancellarium aliosque viros incomparabiles interficiendos, indicta causa curaverat.«

toribus, patefecit.¹⁾ Jósika minden befolyását felhasználja, hogy távozási szándékát megerősítse »non tam Sigismundi rebus et fortunae consulens, quam ut se in hac rerum novitate, per eblandita populi suffragia, in principatum ququo modo ingerere posset.« Ezen az alapon elmondja Báthory távozásának történetét. a nélkül hogy Bocskaynak legcsekélyebb szerepet tulajdonítana.

Ezzel szemben hiteles és okleveles adatok Bocskay szerepét egész más világításba helyezik. El kell ismerni, hogy Jósikának nagy befolyása volt,²⁾ de ép ekkor már megrendült hatalma és már nem uralkodott egyedül a fejedelem akaratán. És az a férfiú, a ki Jósikát háttérbe szorította, befolyását megsemmisítette és végül megbuktatta, épen Bocskay volt. Zsigmond nagybátyja 1594. óta változatlanul birta a fejedelem kegyét, már 1594. prágai követségében rábizza a fejedelem, hogy a kényes ügyekben belátása szerint intézkedjék³⁾ részt vesz a fejedelem prágai útjában, Istvánffi első sorban említi a fejedelem tanácsosai közt.⁴⁾ Ettől kezdve folyton nagyobbodik befolyása, s ehhez képest semmi nyoma annak, hogy a lemondási tárgyalásokról csak Jósika tudott volna. Carrillo levelezésében mindig a fejedelem tanácsáról beszél,⁵⁾ természetesen, hogy ebben Bocskay is benn volt. Különben teljességgel elképzelhetetlen, hogy Bocskay ne tudott volna a tárgyalásokról, mikor 1594-től kezdve állandóan császári párton volt,⁶⁾ s legkésőbb 1598. februárban már el kellett fogadnia a lemondást, mert a cerviai püspök levele szerint Jósika 1598. febr. 8. azzal vádolta Bocskayt, hogy a zava-

¹⁾ Sz. II. 5. — ²⁾ Rumpf lev. Mária főhgnőhöz 1597 apr. 2. (Szilágyi S. Okmányok és levelek; Magy. Tört. Tár XXIII. köt. 161. l.) »Der Canzler wierdet seinen tayll bej derselben berat-schlagung vor andern gehabt haben, deme gewislich nit mer zu vertrauen als man mit augen sehen kann.« — ³⁾ Titkos instructio Magy. Tört. Tár XIX. köt. 8. l. — ⁴⁾ Istvánffi XXX könyv 457. l. — ⁵⁾ Magy. Tört. Tár XXIII. köt. 200. l. — ⁶⁾ Hurmuzaki Eudoxius báró: Documente privitoare la istoria Romanilor III. 1. köt. 263. l.

rokban a fejedelemségre tör.¹⁾ Ez a tudósítás egyszersmind teljes világításba helyezi Bocskay és Jósika viszonyát, melyet csak versengésnek lehet nevezni. Mindkettő versenyezett azért, hogy a fiatal fejedelem felett egyedül uralkodhassék, mindkettő kész volt mindenre a hatalom megtartásáért,²⁾ lassankint azonban Bocskay kerül felül és sikerül megbuktatnia az elbizakodott és vigyázatlan kanczellárt. Itt Bocskaynak Jósika megbuktatásában való részvételénél két író adataira vagyunk utalva, bár a cerviai püspök előbb említett levele is arra mutat, hogy Bocskay volt a Jósika ellen irányuló oppositio lelke. Az egyik Baranyai Decsi János, kinek hitelességéhez a Bocskayról elbeszélteknél kétség nem férhet, a ki világosan állítja, hogy Bocskay fogta el Jósikát Báthory Zsigmonddal való előzetes tanácskozás után.³⁾ Majdnem ugyanezen szavakkal mondja el Istvánffi, hogy Bocskay mondta ki először a halálos ítéletet Jósikára és ő fogatta el.⁴⁾ Ha Istvánffi Bocskaynak ellensége is, előadását jelen esetben a Decsivel való összevetés hitelessé teszi. E két előadásból Bocskay szerepe teljesen kialakul: hosszú küzdelem után megbuktatja vetélytársát, s természetes, hogy ezután Báthory Zsigmond az ő tanácsával adja át Erdélyt a császárnak.

Visszatérve Szamosközyhez, ki kell emelni, hogy Bocskay részvételéről egy árva szóval sem emlékezik meg, az Erdélyről való lemondást Jósika nagyravágásának tulajdonítja, s viszont Jósika bukását és elfogatását Báthory Zsigmond kétszínűségének rója fel: szerinte Báthory színleg beleegyezett abba, hogy Jósika kövesse a

¹⁾ Magy. Tört. Tár. XXIII. köt. 205. l.: »Che il signor Boescai affectat Regnum, et fa le sue prattiche, et che facilmente succedendo sollivatione nel Regno gli riusciria, ò almeno al Ciaki per la fattion grande degli heretici, che sperariano di poter scacciare il Vescovo, i Padri della Compagnia et opprimere la Religion Catolica«, mondta Jósika. — ²⁾ A trónért való előzetes versengést jellemzi Carrillo levele 15. 8 febr. 7. Kővárról Rudolphoz: »... cerrando la puerta a la emulation que trayria consigo toda ruyna.« Magy. Tört. Tár. XXIII. 203. l. — ³⁾ Baranyai Decsi 299. l. — ⁴⁾ Istvánffi XXXI. könyv 464. l. — ⁵⁾ Sz. II. 26. l.

fejedelemségben, de azután hirtelen »desultoria levitate« megváltozva, elfogatta Jósikát, Szamosközy tehát úgy a tanácsúrak, mint Jósika kivégzésénél elhallgatja Bocskay részvétét és Báthory Zsigmondot feketíti be, hogy pártfogója becsületét tisztán tarthassa.

A lemondás és Jósika bukása csakis a Pentasokban maradt fenn, szerencsésebb helyzetben vagyunk *Báthory Zsigmond első visszatérésének elbeszélésénél*. Báthory határozatlansága nem csekély oka volt Erdély hanyatlásának: a hányszor megjelent, mindig új idegen invasio özönlötte el a szerencsétlen fejedelemséget. Szamosközy is legszenvedélyesebb kifakadásait Báthory állhatatlansága ellen intézi. Ki egyengette a visszatérés útját és ki segítette Báthoryt abban, hogy ismét felzavarja Erdély helyzetét? Irónk jegyzetei közt van egy névtelen relatio, melynek elejére »ex relatione« van írva, s a név kitörölve olvashatatlan.¹⁾ Czime: 1598. (fele levágva) Báthory Zsigmondnak Opuliából való haza jöveteli.« Fontossága miatt egész terjedelmében közöljük.

»Minden dolognak Zsigmond behozatásának Opuliából főindítója Bocskay István és Náprági Demeter püspök volt. Bocskay István Machéry Benedek által futotta Zsigmondot, ütet küldötte volt érette. Ezek kívül Kornis Farkas és Albert deák Almásy voltak okai. Lovat is küldött volt Bocskay Zsigmond alá. Ha csak harmadmagaddal ugymond, eljöhetsz is, elsiess, itt mindjárt jól leszen dolgod. Így bejött Zsigmond ez Erdélyországba.« Mellette széljegyzet, mely szerint ez (t. i. Zsigmond hazajövetelinek elősegítése) volt egy oka Kornis Farkas halálának, kit Mihály vajda megöletett. E félre nem érthető relatio szerzője ismeretlen, de Szamosközy elfogadta adatait, a mint az oldaljegyzet mutatja. Feldolgozásában, az V. Pentasban használja is, de teljesen fordított értelemben. A

¹⁾ Sz. IV. 80. 81. l., az Egyet. Könyvtárban Szamosközy-collectio 105. l. jelenleg, de mindezen jegyzeteknél Szamosközy kézírásának megállapítása nem döntő a szerzősége, esetleg másnak a relatióját másolta le, mint ezt is.

jegyzet szerint Bocskayé a hazatérés gondolata, ő szólítja fel és biztatja Machéry Benedek által Zsigmondot; a feldolgozás szerint Szikszay Imrének jutott ez eszébe, ki Báthoryval ment Sziléziába, de időközben megszállotta a honvágy, családját és birtokait is megakarta nézni és rávette az állhatatlan fejedelmet, hogy Machéry Benedeket elküldje Bocskayhoz, kiben legjobban bízhatik; Bocskay természetesen vonakodott, de végre is, hogy Erdélyt a végső romlástól megmentse, beleegyezett.¹⁾ A relatio szerint Bocskay küld Zsigmondnak lovat, a feldolgozás szerint Machéry visz, de hogy honnan, ezt a diplomatikusan homályos szövegezés nem akarja elárulni.²⁾ A relatio előadását megtartja, de minden Bocskayt compromittálható vonatkozást gondosan kerül.

Nevezetes még Kornis Gáspár és Bocskay viszonyának feltüntetése ép Báthory visszatéréseivel kapcsolatban: »Haec narrantibus Claudiopolitis, Stephanus Bocskai et Caspar Kornis, penes quos secundum commissarios omnium rerum potestas erat, interveniunt, de Sigismundi reditu percontationem redintegrant, deliberant, quibus consiliis insperato discrimini obviam eant, inquirunt.«³⁾ E szerint Báthory visszatérése Bocskayra és Kornisra egyaránt »insperatum discrimen« volt s ők ketten közös megegyezés szerint intézkednek. A szászsebesi táborban történekekről csak annyit mond, hogy Báthory követet küldött az itt idéző Bocskayhoz, kérve, hogy segítse elő elismertetését: »Quod quidem Bocskaius, summa cum ingenii dexteritate perfecit.«⁴⁾

Ez az előadás — be kell vallanunk — meg sem közelíti a való tényállást. Mihály vajda uralma alatt az ő parancsára a gyulafejevári káptalan tanúvallatásokat végzett ez ügyben; az eskü alatt tett fassiók fennmaradtak; Toldy István, Vitéz Mihály, Petky István, Mindszenti Benedek egyhangú vallomása szerint a fejedelem vissza-

¹⁾ Sz. II. 111. l. — ²⁾ Sz. II. 113. l. — ³⁾ Sz. II. 118. l. —

⁴⁾ Sz. II. 122. l.

téréséről Bocskayn kívül alig tudott valaki, a váratlan hír mindenkit meglepett és Bocskaynak nem volt nehéz a határozatlan embereket Báthoryhoz vonni. Szavazás ürügye alatt összegyűjtötte a táborban levő kiválóbb embereket, de a mint látta, hogy ezek Báthory-ellenes hangulatúak, a sátrak ajtajánál összegyűjtött darabantokkal megüttette a dobot, így a fegyveres erő nyomásával elhallgattatta az ellenzéket.¹⁾ Bocskay és Kornis találkozására és a Szamosköztyől feltételezett együttműködésre pedig első rendű fontosságú a császári biztosok 1568. okt. 14. jelentése,²⁾ mely szerint Bocskay éjjel fegyveresek kíséretében ment a mitsem sejtő Kornis sátrához, felébresztette és halálos fenyegetéssel kényszerítette beleegyezni Báthory fejedelemségébe. Majdnem ugyanazon szavakkal mondják el ugyanezt Petky István és Harinnai Farkas Miklós vallomásukban.³⁾ Különben az egész közvélemény Bocskaynak tulajdonította Báthory visszahozatalát, őt vádolják az erdélyi országgyűlés követi Rudolf császár előtt 1601. elején mondott beszédükben⁴⁾ őt vádolja a léczfalvi országgyűlés 1600-ban, mely száműzéssel sújtja »ez országba Zsigmond fejedelmet ország hire nélkül Oplolából béhiván és titkon az ország ellen az vitézlő népet melléje esketvén.«⁵⁾ Bocskay később, állítólag maga is dicsekedett bizalmas beszélgetésben, hogy ő hozta vissza Báthoryt.⁶⁾

Ezekből talán levonható a következtetés: Szamosköz ismerte a való tényállást, mint jegyzeteiből láttuk, de a feldolgozásban Bocskayra való tekintetből megmásítja a való előadást.

Bocskay visszavonulásáról nincsenek írónknak jegyzetei, csakis az 1604. támadásnál kezdődnek ismét részletesebb tudósítások. A felkelés kezdetéről több relatio ma-

¹⁾ E. O. E. IV. 232. 237. 1. — ²⁾ E. O. E. IV. 205., bár a biztosok Bocskay ellenségei, de tekintetbe kell venni a Kornis és Bocskay közti rossz viszonyt is: Hurmuzaki: Documente III. 1. köt. 356. és 395. 1. Bocskay Barvitiushoz és Marini Pezzenhez. —

³⁾ E. O. E. IV. 235. 239. 1. — ⁴⁾ E. O. E. V. 82. 1. — ⁵⁾ E. O. E. IV. 559. 1. — ⁶⁾ E. O. E. IV. 236. 1.

radt fenn íratai közt. Az egyik jegyzet egész világosan formulázza a kútfői szempontból is fontos kérdést: »Azért itt kell igazán megtudni, hogy az török közt való magyarok indították először az erdélyi fejedelemséget, hogy Bocskaynak adják, nem ű maga Bocskay indította.«¹⁾ Másik relatiója szerint »Bocskay is látván, hogy szinte elnyomorítaná az országot az német, ily dolgot kezd az közönséges megszabadításra. Küld egy levelet Bethlen Gábornak,«²⁾ melyben arra kéri, hogy a szultánnál ajánlja be és szíves fogadást eszközöljön ki számára. Ezeket Szamosközy keresztül húzta és a következő foliolapjára hivatkozva oda irta: »Ez közel se így volt.« A következő foliolapon pedig az előbb idézett részlet van, mely határozottan megvédi Bocskayt azon vád vagy gyanútól, mintha nagyravágyásból borította volna lángba Magyarországot. Elfogadhatjuk, hogy a Bocskay-ellenes relatio nem Szamosközyé, ő maga ellenben saját feljegyzésében erélyesen védi a fejedelmet. Csakugyan Bethlen Farkas is Szamosközy intentiójához híven beszéli el a felkelés kezdetét: Bethlen és a menekültek kérték fel Bocskayt, hogy bontsa ki a felkelés zászlaját, az erdélyi fejedelemség hagyományaira támaszkodva.³⁾

Látjuk ezekből, hogy Szamosközy ismét exponálja magát Bocskay érdekében, kötelességünk tehát lehetőleg megállapítani a való tényállást. Istvánffi homlokegyenest ellenkező állásponton van: az egész »rebelliót« Bocskay nagyravágyása okozta, ő írt levelet Bethlenhez, melyben saját magát jelölte ki Erdély fejedelmének.⁴⁾ Természetes, hogy Istvánffiban nem bízhatunk, az aránylag legkevésbé érdekelt szász írók semmit sem szólnak a felkelés kezdetéről, így Weiss Mihály sem, kinek felfogásában bátran megbizhatnánk, Oltard feljegyzése üres,⁵⁾ Sepsi Laczkó Máté pedig természetesen Bocskayt védi⁶⁾ ép oly megbizhatatlanul, mint Istvánffi. Az oklevelek szintén semmit sem

¹⁾ Sz. IV. 244. 1. — ²⁾ Sz. IV. 243. 1. — ³⁾ Bethlen VI. 112. 1. — ⁴⁾ Istvánffi XXXIII. könyv 523. 1. — ⁵⁾ Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, kiadta Jos. Trausch I. köt. 231. 1. — ⁶⁾ Mikó: Erd. Tört. Adatok III. 52. 1.

szólnak, ezért Erdély legkitünőbb történetírója, Szilágyi Sándor ez esemény elbeszélésénél csak az adatokat sorolja fel, de oklevelek hiányában nem dönt.¹⁾ Tekintetbe kell vennünk Pethő Gergely tanuságát²⁾, a ki az 1604. év történetéhez kezdve legteljesebb határozottsággal kijelenti, hogy Bethlen Gábor irt először Bocskaynak »mint maga birónak és akkorban tekintetesbnek« és »véle kezde tractálni levelek által.« Ismeretes Pethő Gergely katolikus szelleme és az a vélemény, hogy a kiadó jezsuiták interpolálták; bárhogya álljon is ez a dolog, sem Pethő nem hallgatta volna el, sem a jezsuiták nem hagyták volna a szövegben ezt a passust, mely Bocskayt teljesen megvédi Istvánffi gyanúsításától, ha tényleg Istvánffinak volna igaza. Ép Pethő katolikus irányu elfogultsága teszi hitelessé ezt az adatát.

Szamosközy tehát egész jogosan védi Bocskayt az 1604. eseményekre vonatkozólag, de másrészt el kell ismernünk, hogy az 1594. és 1598. dolgok elbeszélésénél Bocskay iránti rokonszenve félrevezeti. Bocskaytól, úgy látszik rendes fizetést húzott, mint epigrammáiból tudjuk, melyekben végnélkül variálja panaszát, hogy Bocskay mindig ígér, de sohasem ad,³⁾ — így tényleg udvari történetíró volt, legkevésbbé sem csodálatos tehát, ha állása kényszerítő hatása alatt ő sem tudja távortartani magától az udvari történetírók állandó hibáját, fejedelmét ő is megvédi minden gyanútól, akár alapos, akár alaptalan is az. Ez az elfogultság is csak Bocskay életének legkényesebb dolgai elbeszélésénél jelentkezik, s bár a Bocskay koráról szóló feldolgozás el is vészett, Bethlen compilatiójából bizonyos, hogy semmi esetre sem lehetett oly izléstelen panegyris, mint az udvari történetíróknál szokás volt. Hibái, melyekkel eddig foglalkoztunk, az udvari történetírónak conventionalis hibái, melyeket két körülmény mérsékel: *Bocskay udvarának szabad szelleme* és *Szamosközy egyénisége*. Az, a mit Bocskay udvarának nevezünk, talán

¹⁾ E. O. E. V. 293. l. — ²⁾ Pethő 1753., 157. l. — ³⁾ Sz. IV, 361–63. l.

nem is udvar IV. Henrik és Rudolf udvarához hasonlítva, nincs meg benne a curia, a cour leglényegesebb vonása, az állandó tartózkodási hely: Bocskay folyton harczolt, utazott, gyülesezett s a sors megvonta tőle azt a kegyet, hogy nagy munkája eredményét Gyulafejérvárott, Kolozsvárott vagy Kassán, esetleg Lengyelországban, mint Báthory István¹⁾ élvezhesse. Így udvari élet sem jöhetett létre oly értelemben sem, mint Báthory Zsigmond vagy Gábor korában. Bocskay munkás fejedelem volt, s míg Báthory Zsigmond udvara Jacobinus és Baranyai Decsi kifejlődését tette lehetővé, addig Bocskayra jellemző, hogy Szamosközy volt udvari történetírója. Jacobinus és Decsi lelkes panegyrissekkel akarják beföldni Zsigmond uralkodásának tátongó sebeit, minden alkalmat megragadva, hogy legalább az ősi magyar virtus, a »gloire« jelentését kimutassák,²⁾ míg Szamosközy a valósághoz ragaszkodik, nem lévén szüksége Bocskay működését nagyítani. Bocskay oly nagy egyéniség, közvetlen elődei, Báthory Zsigmond, András, Székely Mózes, Mihály vajda oly kis emberek, hogy Szamosközynek nem szükséges pártfogója alakját hamis fénybe állítani. Találgatásokba nem szabad és nem lehet bocsátkoznunk, de azt hisszük, hogy Bocskay korának nem kis része volt Szamosközy kifejlődésében és különösen a hitellességgel összefüggő kérdések más megoldást nyertek volna, ha más fejedelem személyéhez csatolta volna a sors irónkat.

A másik szempontnál Szamosközy egyéniségét kell tekintetbe vennünk. Később látni fogjuk társadalmi és rendi felfogását, itt első sorban a *vallási elfogultság* érdekelt. A XVI. század történetírásának kezdete a külföldön az új-

¹⁾ Hurmuzaki Supl. I. 1. köt. Salaygnac IV. Henriknek Konstantinápoly 1606 aug. 12, »Depuis ma derniere depesche le Boskay a escrit icy, assure tousjours de sa fidelité et dict qu'il a esperance que l'on le veult eslire Roy de Pologne et promet beaucoup cela estant. Ils tiennent ceste nouvelle fort secrete.« —

²⁾ Így az 1595. havasalföldi harczuál, melynek túlzott előadását már Szamosközy és Hidvégi Mikó is hibáztatják.

humanismus delelőpontjával és a reformatio kezdetével esik össze. A középkor tekintélyei elleni oppositio teljesen kifejlődött már, s ennek hatása a magyar történetíráson is meglátszik. A XVI. század írói teljesen külön választják a felekezeti szempontokat a történettől, Tubero, Verancsics, Forgách, Brutus, még Szerémi is, bár mindnyájan egyházi férfiak, a humanismus hatása alatt a történetírásban teljesen elfogulatlanok. Csakis a XVII. század elején jönnek létre nálunk felekezeti gyűlölségtől izzó történeti munkák, ép Szamosközy kortársainál válik ketté a magyar történetírás katolikus és protestáns irányban, az egyik részen Istvánffi és Pethő Gergely, a másikon Sepsi Laczkó Máté az úttörők, kik felekezeti nézőpontból szemlélve a való tényállást, munkájuk hitelességének természetesen sokat ártanak.

Szamosközyt még nem érintette meg ez az új szellem. Protestáns, valószínűleg kalvinista volt, mint már *Pray* észrevette.¹⁾ Munkáiban elég sok vonatkozás elárulja protestáns voltát, így említi a havasalföldi arany ökrök leírásánál a »pápás szokást,«²⁾ másutt Trauzner Lukácsot korholja, hogy »pontificiis superstitionibus animam devovit,«³⁾ mikor arianusból katolikus lett. Németországi protestáns egyetemen talán más irányban fejlődött volna Szamosközy szelleme, mint a katolikus paduai egyetemen. Már a Báthoryak kora előtt jártak itt magyar emberek,⁴⁾ de Báthory István fejedelemsége óta fokozott mértékben keresték fel minden vallásúak. Egy adat szerint az erdélyi unitariusok állandóan Paduában képeztették ki tanulóikat.⁵⁾ Báthory korában Gyulai Pál, Berzeviczy Márton,⁶⁾ Kendi Sándor⁷⁾ jártak itt, míg Szamosközyt Sombory László árvájával Sándorral az ifjú gyámja, Kovacsóczy küldte ki.⁸⁾

¹⁾ Sz. I. 20. 1. széljegyzet. — ²⁾ Sz. IV. 225. 1. — ³⁾ Sz. III. 298. 1. — ⁴⁾ Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században 270. 276. 1.: Dávid Ferencz, Forgách, Zsámboki, Révaiak, Dudics stb. — ⁵⁾ Possevinus: Atheismi Lutheri Vilnae 1586, gr. Apponyi Sándornál Hungarica I. 515. sz. — ⁶⁾ Frankl i. m. — ⁷⁾ Kulcsár Krónika 14. 1. Sz. IV. 20. 1. — ⁸⁾ Kovacsóczy két végrendelete Történelmi Tár 1893. 40. 1.

A paduai egyetem nem követte a párisi példát, nem katholizált, így Szamosközy is protestans maradt, de nem türelmetlen más felekezetűek iránt. Később Erdélyben katolikussal és protestanssal egyaránt érintkezett, a kolozsvári jezsuita collegiummal jó barátságban volt, ép Marietti páternek kölcsönzött könyveket, a ki pedig már az ellen-reformatio szellemében működött.¹⁾ E szabadabb felekezeti korlátok közé nem szorított érintkezés következtében tartotta meg Szamosközy felvilágosultságát, a mire jellemző a Hebdomasok egy passusa, mely szerint nem tudja megérteni, hogy lehet felekezeti okokból háboruszkodni: »Enimuero his temporibus opiniosissimae religiones, quarum in Transylvania maior quam par sit, superest copia, capitalibus inimicitijs et odijs inter se dissident; ob meras opiniones et vanas inutilesque contemplationes inter se bellum gerunt.«²⁾ Ez a legszebb bizonyítéka Szamosközy világos gondolkodásának, de egyúttal munkája hitelességének is. Kora történetíróinak állandó és legnagyobb hibájától emancipálni képes magát és azt hisszük, ezzel a tulajdonságával érdemelte ki *Toldy Ferencz* sorait, melyeket három héttel halála előtt itt naplójába: »... sietnem kell Brutussal és Szamosközyvel, mert vajmi kevés időre lehet már kilátásom. Legalább ezeket s közülük az én csodált Szamosközymet adhassam teljesen nemzetemnek.«³⁾

Ezek után még egy szempont maradt hátra, melyből irónk hitelessége ellen kifogásokat lehetne emelni. Az 1598-ban Erdélybe jött császári biztosok, Szuhay és Istvánffi tanult emberek voltak, kik a szellemi munkát megbecsülték. Szamosközy — úgy látszik, mint történetíró — fizetést is húzott tőlük, erre vonatkozhatik a Pentasokban annak említése, hogy e biztosok nagyon adakozók voltak »in iis rerum temporibus gestarum qualemcumque con signatorem« iránt.⁴⁾ Ezenkívül két levele van, melyekben az »ordinarium salarium« kifizetését kéri a császári com-

¹⁾ Album Oltardianum: Trauschenfels: Deutsche Fundgr. 35. 1. — ²⁾ Sz. III. 99. 1. — ³⁾ Sz. IV. Bevezetés VI. 1. idézve. — ⁴⁾ Sz. II. 72. 1.

missariusoktól¹⁾ év nélkül, de ép az előbbi passusból, az 1598-iki biztosok liberalitásából sejtethjük, hogy e két levél nem 1598-ra, hanem talán 1603—4-re vonatkozik. Szamosközynek ez a lekötöttsége azonban történeti fel fogására egyáltalában nem hatott, munkáiban a tényeknek semmiféle ferdítése vagy elhallgatása nem található, mely esetleg a császáriakkal való összeköttetésre volna visszavezethető. ellenkezőleg, a biztosokra compromittáló dolgokat is elmond, így azt, hogy uralmuk fentartásáért vesztegettek.²⁾ Még Rákóczy Zsigmondnak is udvari történetírója volt, de az 1606—8. évekről nem maradt meg munkája, s így erről nem szólhatunk.

Ezek után legyen szabad kimondanunk, hogy írónk egészben és általában a való tényálláshoz hiven adja elő az eseményeket, egyedül a Bocskay személyével összefüggő dolgokra kell nagyobb óvatossággal használni. Egyes adatai, chronologiai datumai helyességére vagy téves voltára itt nem terjeszkedhetünk ki, csak annyit jegyzünk meg, hogy egykorú és kitűnő forrásokból dolgozott, másrészt műveltsége és komolysága elég kezesség arra, hogy nem esett olyan tárgyi hibákba, mint a szintén egykorúan író, de teljesen műveletlen Szerémi György.³⁾

Szamosközy történetírói egyéniségéről és hatásáról.

Ismerve Szamosközy forrásait és hitelességét, a következőkben eddig nyert adataink alapján iparkodunk Szamosközy történetírói egyéniségét legalább vázlatosan, körvonalaiban feltüntetni és azt a helyet kijelölni, mely munkáinál fogva megilleti a magyar historiographia történetében. Egyénisége határozottan kidomborodik műveiben, mégis fejlődését nézve nem mellőzhetjük a milieu szemügyrevételét.

Erdélybe a XVI. században a renaissance és reformatio egyaránt eljutott. Ismeretes az a humanista társaság, mely

¹⁾ Sz. IV. Bevezetés XVIII. l. — ²⁾ Sz. II. 71. l. — ³⁾ V. ö. Erdélyi László: »Szerémi György és emlékirata.«

a Báthoryak korában virúlt, míg az 1594. év vihara szét nem szórta. Tagjai, Kovacsóczy, Kendi Sándor, Gyulai Pál, Gyulaffi Lestár és mások, nagyrészt katolikusok voltak, olasz egyetemeken tanultak, hazatérve előkelő állásokat töltöttek be, de humanista műveltségüket megtartva classicus latinsággal leveleztek egymással mindvégig. Összeköttetéseiket fenntartották néhány külföldi tudóssal és egyetemi tanárral,¹⁾ de műveltségük megállapodott azon a fokon, melyre az olasz egyetemeken jutott. A külföld szellemi fejlődésétől elszakította őket nem annyira Erdély elszigeteltsége, mint inkább a sokféle gond, a magas állással járó elfoglaltság; csak az alapot tartják meg, a görög és római classicusokon kifejlesztett ízlést, de tovább nem fejlesztik. Jellemző, hogy Bongars Jakab 1585. utazásában majdnem mindegyikkel beszél közülük, de egyikről sem említi, hogy humanista volna.²⁾

Különösebb jelenség, hogy e kornak humanista műveltségű írói is megállapodnak a külföldről behozott művelődésnél, a humanismus náluk is megjegeczesedik és nem hoz létre valódi alkotásokat. Ezt látjuk Baranyai Decsinél és Jacobinus Jánosnál, kiknek fejlődésére, helyesebben megállapodására talán az udvari élettel járó lekööttség hatott. Báthory Zsigmond udvara legkevésbé volt alkalmas komolyabb és alaposabb tovább képzésre, a kor színvonalának elérésére, itt mindenkinek egyetlen célja volt: a fejedelmi kegy megnyerése. Ebben fárad Hunyadi Ferencz úgy, mint Squarcialupus, Jacobinus és Baranyai Decsi. Erdélyben a XVI. század legvégén is a fejedelmi udvarba törekszik az, a ki gondatlanul a tudománynak akar élni. A külföldi fejlődés akkor már rég egészségesebb irányba terelődött, ott már megszűnt az a felfogás, hogy a fejedelem és udvara a legilletékesebb areopag a költés

¹⁾ Tidemannus Gesius két levele Kovacsóczyhoz Sz. IV. 375. l. — ²⁾ Kiadva: Herm. Hagen: Zur Geschichte der Philologie u. zur römischen Litteratur. Berlin 1879. 53. l.: Jacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Gesch. der gelehrten Studien des 16—17. Jahrhunderts. 144—160. l.

és irodalom termékeinek megítélésénél. Az írók azonban a fejedelmi támogatásért Erdélyben is viszonzószolgálatlaltartoznak: Báthory Zsigmond abban megegyezik a külföldi humanizmus fejedelmeivel, hogy kicsínységéhez képest neki is nagyon sok panegyricus hangú praefatiót szenteltek.¹⁾

Szamosközy nem volt Báthory Zsigmond udvaroncza, 1594. után elzárta őt az udvartól Kovacsóczy árnya, 1594. előtt sokkal kisebb ember volt, semhogy bejuthatott volna. Csakis Kovacsóczy és Gyulaffi Lestár hatott rá, ezek műveltségének jellemző vonásait nála is megta'álhatjuk: ő is szépen ír latinul (talán szebben, mint a »magyar Livius«), ő is szereti a római terminusokat modern viszonyokra alkalmazni, de ezen felszín alatt egész más műveltséget találunk, melynek alakulásához nagy mértékben hozzájárultak *külföldi tanulmányai* úgy, mint későbbi erdélyi helyzete.

Ismeretes, hogy nagyon sok kortársa járt külföldi egyetemen, tanulni akartak, talán egyesek azért, mert divat volt, mások azért, hogy itt szerzett műveltségüket otthon a rendes jogi és adminisztratív állásokon, a kormányzat magasabb szerveiben vagy a lelkeszi, prédikátori pályán, felhasználhassák, Szamosközy ellenben határozott programmal ment külföldre, talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy előre kijelölte magának tanulmányai körét: a történetet, s a vele még akkor szorosabban összefüggő archaeológiát. Paduába menetele előtt, még Erdélyben kellett megkezdnie archaeologiai tanulmányait,²⁾ de az egyetemen nagyon komolyan és fokozott erővel kellett tanulnia, hogy már 1593-ban sajtó alá bocsáthassa az első magyar régiségtudományi munkát, a miben legközelebbi követője nem kisebb ember, mint Bongarsius volt.³⁾ Az egyetemen ar-

¹⁾ Jacobinus praefatiója classicus példa, Bongarsius *Rer. Hung. Scriptores varii* 1600. 536. l. — ²⁾ Erre vonatkozik az *Analecta Lapidum* (Padua 1593.) helye: »Extat in aula Serenissimi Principis lapis litteris fossilibus exaratus« és a sok felirat idézése. — ³⁾ Bongarsiusnál Appendix.

chaeologia mellett philosophiát és jogot is hallgatott Cremeninus Caesartól¹⁾ és Pancirolus Guidótól.²⁾ Említettük már, hogy Jacobus de Volaterra művét kéziratban kellett tanulmányoznia, ugyanígy Janus Pannonius költeményeit, hosszabban kutathatott a firenzei könyvtár kéziratai közt,³⁾ úgy hogy — tekintve még az *Analecta Lapidum*ban nyilatkozó nagy olvasottságot⁴⁾ — elmondhatjuk: ő az első történetírónk, ki ifjú korától kezdve következetesen készül hivatásához és ő az első magyar ember, a ki csak történetnődös akar lenni, semmi más.

1543-ban térhetett vissza Erdélybe; s az a környezet, melybe itt jutott, ha nem is segítette, legalább nem akadályozta fejlődését. Kovacsóczyék sokkal magasabban álltak, mint ő; főkép 1594. után senki sem volt Erdélyben, a ki hatással lett volna Szamosközy tudományos fejlődésére. E mellett figyelembe kell vennünk egy körülményt, mely nagyon elősegítette önálló irányát: azt, hogy a *gyulafejervári hiteleshely tisztviselője* lett. Nem szükséges kiemelnünk, mily nehézségekbe ütközött akkor még a levéltárakba való bejuthatás, főként az ott levő birtokpercek aktái és a nagy felelősség miatt, nem is ismerünk egyetlen esetet sem, hogy Szamosközy előtt magyar író történeti célból használta volna a levéltárak anyagát. Verancsies a saját diplomatiái működésének aktáit gyűjtötte csak, a Brutustól kért erdélyi oklevelek természetét nem határozhatjuk ugyan meg, de maga a kérelem módja is azt bizonyítja, hogy Brutus nem foglalkozott rendszeres levéltári kutatással.⁵⁾

Szamosközy az első nálunk, ki a levéltárakban felhalmozott anyagot megbecsüli és felhasználja. Levéltári állása lehetővé teszi neki a legszélesebb körű kutatást, tényleg oklevélgyűjteménye nagyrészt sajátkezű másola-

¹⁾ An. Lap. Előszó. — ²⁾ An. Lap. 26. l. — ³⁾ An. Lap. „Talis (székely írás) typi exemplar perquam vetustum integro volumine in bibliotheca Magni Ducis Hetruriae Florentiae hodie extat „ Erre vonatkozik Fejérpataky László Figyelő III. 30. l. — ⁴⁾ An. Lap. 32. 94. 101. l. — ⁵⁾ Brutus: Opera Berolini 1698. 204. l.

tokban az Árpádoktól kezdve saját koráig mindennemű, de *történeti érdekből összegyűjtött* oklevelet tartalmaz:¹⁾ A humanismus érdeme volt az oklevelek felhasználása, bár az első kísérletek (Petrarca, Lorenzo Valla) nem történeti, hanem jogi célból történtek.²⁾ Szamosközy okleveles kutatásai eredetét nyomozva nem szükséges ily messzire visszamennünk. Egyik jegyzetében lemásolva Szapolyai János 1528. levelét, megjegyzi; »Haec epistola in Sleidano quoque exstat, sed verbis nonnihil immutatis, lib. 6. Historiarum.«³⁾ Szabad talán ebből arra a hatásra következtetünk, melylyel *Sleidanus* pozitív, mindig tényekhez ragaszkodó és okleveles anyagra támaszkodó módszere lehetett Szamosközyre.⁴⁾ Az oklevelek közlésének módja is nagyon emlékeztet Szamosközynél Sleidanusra: soha sem a teljes szöveget közlik, mindig rövidítenek, vagy legalább a stylust javítják. Ha nem is állítjuk, hogy épen Sleidanustól tanulta az oklevelek megbecsülését, el kell fogadnunk, hogy Sleidanus példája megerősítette a helyes úton való haladásban.

Az okleveles anyag alapos felhasználásával függ össze írónk egyik legjellemzőbb vonása, a *tényekhez, a positivumhoz való ragaszkodás*. Ő az első nálunk, ki csak történetet ír, csakis a megtörtént dolgokat említi, minden kitérés nélkül ragaszkodik céljához, a múlt lehetőleg hű rekonstruálásához. Látszik munkáján, hogy nem valami vallási, rendi, nemzeti vagy más *idée préconçue* vezette, hanem pontosan összevetette az adatokat és kritikával megválogatta. Pozitív és alapjában is történeti tanulmányai

---

¹⁾ Néhány kiadatlan darab még az Egyet. Könyvtár Szamosközy-collectiójában. — ²⁾ Voigt: *Wiederbelebung des klass. Alterthums* II. 486. l. és Bresslau: *Handbuch der Urkundenlehre*. — ³⁾ Sz. II. Pótfüzet 446. l. Sleidanus *Commentarij*usainak 1555. strassburgi kiadásában VI. könyv 90–91. l. — ⁴⁾ V. ö. Ranke: *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber* 65. l. Janssen: *Gesch. des deutschen Volkes* VII. 295. l. Baumgarten: *Über Sleidans Leben u. Briefwechsel* 104. l. Wegele: *Gesch. der deutschen Historiographie* 233–35. l.

megóvják a humanisták tévedéseitől és valóban figyelemre méltó, hogy száz évvel Bonfini után, mikor történetíróink egyetlen célja Bonfini utánzása, folytatása és kiadása, — Szamosközy Bonfini etymológiájával szembe meri állítani a gyulafejervári káptalan egy 1313-iki oklevelét és habozás nélkül az oklevél adatát fogadja el Bonfini auctoritásával szemben.¹⁾ Cortese állítását, mintha a székelyek Siciliából származtak volna,²⁾ ellenvetésre sem tartja méltónak.

Az oklevelekhez való vonzalma sok kérdésben világot derít, olyan tévedésektől menti meg, melyek kétszáz évnél tovább uralkodtak Magyarországon, sőt teljesen még ma sem tűntek el. Egyik legfontosabb véleménye, melylyel legjobban megelőzte korát, a székelyek eredetéről maradt fenn, a VI. Pentas első könyvében.³⁾ Bonfini, Cortese, Turóczi és valószínűleg Reichersdorf⁴⁾ felfogásával szemben azt állítja, hogy a székelyek nem húnok, hanem magyarok (nevük is magyar: szék és hel), kiket a magyarok határ-őrzésre telepítettek le Dacia szélein Csakis abban téved, hogy a moldvai kúnok szövetségesei voltak, holott épen a kúnok támadásai tették szükségessé a határ védelmét.

Ezek alapján talán túlzás nélkül említhető, hogy Szamosközyt nemcsak saját korában, de az egész XVII. században senki sem közelítette meg elmúlt korok kritikai rekonstruálásában, ő az egész század egyetlen igazi, nem krónikás és nem adatgyűjtő történetírója. Tudását külföldön szerezte, de a külföld előhaladott módszereit magyar viszonyokra alkalmazva ő bontogatja először és nagy sikerrel a tudatlanság és nemzeti előítéletek százados szövevényét annyira, hogy megmérhetetlen veszteségnek kell tartanunk munkái nagy részének eltűnését.

A múlt események mellett a vele egykorúan történeteket is feljegyezte. Istvánffi, Baranyai, Decsi, Simigianus is egykorú eseményeket írnak le, de a harci és legfon-

¹⁾ Sz. III. 83. l. Ugyanitt Bonfini téves etymologizáló rendszerének alapos kritikája, a minek fontosságát és egyedüli voltát nem szükséges kiemelni. — ²⁾ Sz. II. 377. l. — ³⁾ Sz. II. 375. l. —

⁴⁾ *Chorographia Transylvaniae* Bongarsiusnál 570. l., sok kiadása van.

tosabb politikai eseményeknél tovább nem látnak, más iránt nem érdeklődnek. Szamosközy már nemcsak politikai küzdelmek porondjának tartja az egykorú historiát, az egész nemzeti fejlődés menetét kutatja benne, a privilegiált osztálytól leszáll a jogtalan jobbágysághoz, a vad csiki székelyekhez, az oláh pásztorokhoz, a hazátlan hajdúkhöz,¹⁾ mindezek életmódjára találunk nála becses jegyzeteket. Még váratlanabb és csakis saját egyéniségére vezethető vissza az az érdeklődése, melyet a gazdasági fejlődést elősegítő körülmények és hátráltató elemi csapások iránt tanúsít. E téren valóban nincs előzője, mert a középkori krónikások stereotyp feljegyzései a stereotyp éhhalálról, vagy a korabeli szász írók curiositas kedvéért felhozott adatai meg sem közelítik az ő alapos, okokat kutató és részletes előadását.

Az egykorú történetírók nagy hibája szokott lenni, hogy *politikai pártállásukat* munkájukban visszatükröztetik. Elsőrangú fontosságú és Szamosközy egyéniségére is jellemző lesz megtudni, milyen politikai véleménye volt és milyen pártállást foglalt el. Ép Báthory Zsigmond idejében lehet pártokról beszélni: az egyik békét, a másik háborút akart. Báthory Habsburg-párti politikájának voltak előzményei, hogy mást ne említsünk, a váradi béke, Fráter György politikájának utolsó korszaka, a speyeri pontok, Báthory István titkos hűségesküje. Ezt a Nyugathoz fűző kapcsolatot akarta Zsigmond szorosabbá tenni, de sikertelenül. Az 1598—1606. események átmenetül szolgálnak a protestans és Habsburgoktól független erdélyi fejedelemség kialakulásához és itt jellemző Szamosközyre, hogy ő előre felismerte a jövő fejlődést, teljes meggyőződésével a törökre való támaszkodás és a vele való béke szükségét hangoztatta. Valószínű, hogy itt befolyással volt rá Kovácsócynak és társainak felfogása, kik vérük kiontásával hirdették a törökkel való béke feltétlen szükségét; erre utal legalább helyeslő megjegyzése, mikor Kendi Sándor

¹⁾ Az oláhok és hajdúk leírása csak Bethleennél maradt meg.

török politikáját jellemzi.¹⁾ Alaposan foglalkozott a török birodalom szervezetével,²⁾ Konstantinápolyban járt erdélyi követek és tolmácsok elbeszéléséből világos képet alkotott magának a török sereg erejéről, vezetéséről és belátta, hogy Erdély képtelen ellenállni. Ezért hibáztatja Báthory Zsigmondot is: »mert Zsigmondnak olyan nagy bolondoskodás volt ez törökre való támadása, oly nagy esztelen vakmerőség, melyen ez világ elcsudálkozhatik.«³⁾ Fenntartja Kovácsóczyék eszméjét, Báthory Zsigmond rémuralma, Basta és Mihály vajda korában is él benne Erdély függetlenségének eszméje, míg Bocskay megvalósítja.

Erdélyi magyar ember, hazafias érzületén külföldi tartózkodása és tanulmányai legcsekélyebb csorbát sem ütöttek; az Erdélyt ért szenvedések elkeserítik és csak igazán hazafi írhatta meg az egyszerű nyelvű, pozitív adataival is megható siralmas éneket Erdély pusztulásáról. Maga is érezte e csapások súlyát, egy ízben kénytelen volt Szeben falai közé menekülni a vallon és oláh dulásai elől, de nem elégedett meg a szerencsétlenségek siralmas leírásával, hanem történetírói hivatásához hiven itt is az okokat kutatja. Ismeri tudásának értékét, a tudomány magas álláspontjának legszélső consequentiáját is levonja: a történetírást tartja a legmagasabb forumnak, melynek a fejedelmek felett is joga van ítélkezni, nem csak a rég meghalt, de az imént és most uralkodók felett is. S a hang, melyen ez ítéletet kimondja, valóban forradalmi. Az Erdélyt ért szörnyű romlás okának azt tartja, hogy a fejedelmek nem gondoskodtak az ország védelméről: nem erősítették meg várakkal, mint Italiát, így öldöshette halomra, fűzhette rablánczra a védtelen népet tatár úgy, mint vallon, német, oláh, hajdú. »Non cessabo,« — mondja — »nostri principes, omni flagitio detestabiliorum

¹⁾ Sz. IV. 37. l. — ²⁾ Sz. III. Pótfüzet 575. l. Terdzumán Jahija bég közlései. — ³⁾ Sz. IV. 35. V. ö. Hurmuzaki Supl. I. l. köt. 113. l. De Brèves IV. Henriknek Pera 1595 szept. 17. »Voila Sire comme avec leurs grandes forces ils ne font trop d'effectz, le tout par la mauvaise conduite des chefs.«

vestram ignaviam proscindere. Non condidistis in pace muros, quibus in bello uteremini, in pace frueremini.« — »Fuistis, ut dolenter refero, ut ignava iumenta, quibus si pabulum suggeras, nihil praeterea exposcant, non praeterritorum, non instantium, non futurorum ulla cura tanguntur.«¹⁾ — »Exemplo pariter et ignavia nocuistis. — Intrastis, ut bestiae, vixistis, ut bruta, reliquistis rempublicam et vitam, ut putrida cadauera. — Ad privata commoda lyncei fuistis, ad publica talpae.«²⁾ Egész váratlanúl, minden előzmény nélkül jelenik meg a XVII. század elején e keserű és szokatlanul erélyes vád a fejedelmek ellen, s még nagyon sokáig egyedül áll ebben Szamosközy. Nézzünk bármely egykorú történetirót, Istvánffit, Simigianust, Baranyai Decsít, Jacobinust vagy a szászokat, Szamosközy felfogását egyiknek munkájába sem lehet beilleszteni, mindannyi közül messze kimagaslik. Érdekes és Szamosközy fejlődésére is fontos lenne kutatni, mily úton juthatott írónk erre a gondolatra és ennek ily erőszakos kifejezésére, jelenleg csak annyit tudunk, hogy itt is valószínűleg olasz hatással van dolgunk, legalább erre mutat az olasz városokkal, szobrokkal, folyókkal való gyakori összevetés.

Már előbb láttuk a felekezetek közti viszony felfogását, mely nála tiszta tolerantiában jelentkezik, az előbb idézett részletek átvezetnek a *rendi elfogultság* kérdéséhez. Úgy látszik, a vagyon, hatalom és születés semmi hatással sem volt történetirói ítéletére: feljegyzéseiben mindenkiről elmondja véleményét, még Bocskayról is, a fejedelemről. A magyar nemességnek volt tagja, de minden néposztálylyal érintkezett, a törvényhozás kereteiből kizárt jobbagyságot sem veti meg, jegyzetei közt nem egy foglalkozik szegény emberek bajaival. Még sem mondhatjuk, hogy democrata, ez az állítás a külföldi fejlődést tekintve is nagyon korai lenne. Politikai idealja a szó legtisztább értelmében vett *aristocratia*, a mint sajátmaga mondja a

¹⁾ Sz. III. 258. l. — ²⁾ Sz. III. 265. l.

Kovacsóczytól és Kenditől tervezett kormányformáról: »... az tanácsurak nem monarchiát avagy singularis principatust akartak ez országban rendezni, hanem aristocratiát, mint Velenczében vagyon. Az tizenkét tanács lött volna az fejedelem és azután száz ember. Ezeknek akarátja és és tanácsa szerént gubernáltatott volna ez ország dolga... Ez jó és salutaris gondolat nem mehetett jól véghez.«¹⁾ A legjobbak uralmát tartja a legüdvösebb kormányformának, ismét külföldi minta után: Velence ereje és hatalma lebegett szeme előtt, egy pillanatig remélte, hogy Erdély is így fejlődhetik, Báthory Zsigmond kiskorúsága jó bevezetés volt ehhez, mikor bekövetkezett az 1594. catastropha. A legjobbak bukása még jobban megérlelhette benne azt a gondolatot, hogy a jelenlegi viszonyok, a született főnemesség és fejedelemség okai minden bajnak, s így érthetők előbb felhozott kifakadásai.²⁾

Még egy kérdést kell felemlítenünk, a mit egész az újabb korig minden történeti munka fejtegetésénél figyelembe kell venni: ez a *csodajelek és jóslás, a mysticus tudományok befolyása a történet menetére*. Az astrologia és alchymia ép Szamosközy idejében virágzott, az írók is az események lefolyását csodajelekkel hozták kapcsolatba, legtöbbször az oksági viszony alapján. Annál nagyobb dicsőségére válnak a gyulafejevári levéltár egyszerű tisztviselőjének e szavai: »Abstinuit et alchymia (quae ars, si modo ars est ac non potius vanissimi cuiusque impostoris ludibrium)«³⁾ és másutt: »... in iis astrorum speculatores, quorum divinationes plenis saccis Cracovia, eius artis officina (si modo ars est, ac non potius artis ludibrium) per omnes terras evolarant.«⁴⁾ Prodigiumokat gyakran hoz fel munkájában, de nem mint elbeszélendő események elő-

¹⁾ Sz. IV. 37. — ²⁾ Kovacsóczy is saját erejéből emelkedett fel. V. ö. még Sz. II. 221., 216. l. ³⁾ Sz. II. 226. l. — ⁴⁾ Sz. II. 101. l. Ezt a helyet említi már Károlyi Árpád tanulmányában »Szamosközy István történeti maradványai« (Bp. Szemle 1878. XVII. 264. l.), hol Szamosközynek mint embernek és mint humanista írónak kitűnő rajzát adja.

idézőit, okait, hanem mint az akkori közhangulat alakulásának fontos tényezőit.¹⁾ Játéknak tartotta az egészet, nem tudománynak, egyszer tréfából maga is jövendőlt egy öt-lábú borjuról, de hozzátette: »De ezeket az eventus mutatja meg, ha így leszén vagy különben.«²⁾

Bizonyos fokig még egy téren szakít a hagyományokkal, s ez a nyelv kérdése. Nagy munkájának töredékei latinul maradtak meg, de összes jegyzeteit és kisebb feldolgozásait magyar nyelven, akkor is kitűnő jó magyarsággal írta meg. Ezt és az eddigieket tekintetbe véve, műveiből nem egy vonatkozásban a modern kor szelleme áramlik ki, s csak azt csodálhatjuk, hogy maradhatott annyi tudás és ennyi, Magyarországon akkor teljesen új eszme 200 éven át teljesen hatástalanul. A XVIII. század Benkő Józsefnek nevét is alig ismerte írónknak, de az előző század majdnem minden nevezetes írója használta adatait, sajnos, csak adatait. A következőkben legyen szabad röviden felsorolni azon írókat, kiknél Szamosközy munkáinak ismerete vagy használata kimutatható.

Láttuk már, mily széles körből gyűjtötte írónk az egykorú történetre vonatkozó adatokat, s e célból mennyire kiterjedt összekötetései voltak kortársaival. Sok egykorútól kapott adatot, viszont az ő adatait sem tartotta zár alatt, egyes érdekesebb feljegyzéseit vagy verseit már életében látták ismerősei. Így történhetett, hogy az *Oltard*-család feljegyzéseiben megtaláljuk írónk epigrammáját, helyesebben satiricus epitaphiumát Mihály vajdáról.³⁾ Az Album ezt a részét Oltard János írta, a kiről ismeretes, hogy 1602—1606. szebeni segédlelkész volt,⁴⁾ így könnyen érintkezett az 1601. körül Szebenbe menekült Szamosközyvel. Ugyancsak Oltard János írta a *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum* megfelelő részét is, a hol az 1597. év

¹⁾ 1598.-nál: »Accedebant ad iniiciendum timorem devinctis superstitione animis bicipitis vituli prodigium« Sz. II. 101. l. —

²⁾ Sz. IV. 324. l. — ³⁾ Trauschenfels: Deutsche Fundgr. Album Oltardianum 36. l. — ⁴⁾ Johann Seivert: Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten Pressburg 1785. 317. l.

elbeszélésénél Bernátfi tatár követségéről nagy a hasonlóság még fordulatokban is Szamosközy előadásához.¹⁾

Ugyanígy Szamosközy széleskörű ismeretsége juttatta *Istvánffit* is fontos adatokhoz. Az 1599. év eseményeit megírta személyes ismerősenek, az akkor császári követségben levő *Kakas Istvánnak*, ez a levél másolatban fennmaradt Szamosközy iratai közt. Úgy látszik, Kakas István ezt a levelet Istvánffinak adta át, a ki felvette és sok helyütt szó szerint átirta munkájába.²⁾ Szamosközytől directe átvett részeket nem találunk Istvánffinál, bár 1598-ban személyes összeköttetésben is lehettek.

Több kortársról nem tudjuk, hogy Szamosközy feljegyzéseit használta volna. *Somogyi Ambrus*, kinek életét még mindig sűrű homály borítja, 1603-tól kezdve munkáját szó szerint Istvánffiból írta ki, de ép a Kakas Istvántól kapott részeket nem vette át.³⁾ A XVII. században azonban írónk művei folyton ismereteseek, s ez a continuitas csak a század vége felé szakad meg. Jegyzetei korán szétszóródhattak, ez tűnik ki abból a körülményből, hogy nem sokkal halála után többen is használják, kik semmi összeköttetésben sem álltak egymással, s kikről nem tehető fel, hogy munkájukhoz levéltári kutatásokat végeztek volna, s így használhatták volna Szamosközyt pl. a gyulafejevári káptalanban.

Az egyik író *Sepsi Laczkó Máté*, Lorántffi Mihály udvari concionatora, ki 1619-ben fejezte be művét.⁴⁾ Sok oklevelet közöl, de minden rend nélkül, úgy látszik, csak az épen kezébe jutottakat. Közli Szamosközy előbb említett versét Mihály vajdáról,⁵⁾ a tokaji éhség leírásánál,⁶⁾ még

¹⁾ Chron. F.-L.-O. I. köt. 137. s köv. 1. Sz. II. 76. és 81. l. —

²⁾ Istvánffi 476—78. l. Sz. IV. 103. l. — ³⁾ Hogy Simigianus írta ki Istvánffit, ezt bizonyítja Báthory Zsigmond csehországi tartózkodása leírásánál (Istvánffi 509. l.) Simig. hozzátetele: »usque ad mortem«. (Simig. II. köt. 285. l.) Ebből az is bizonyos, hogy Simig. 1613 után írta e részt (Báthory Zs. sírfelirata Századok 1888. 671. l.) Simig. II. 261. laptól végig Istvánffiból van. — ⁴⁾ Gr. Mikó Imre bevezetése a kiadáshoz Mikó: Erd. Tört. Adatok III. köt. 6. l. —

⁵⁾ Mikó III. 39. l. — ⁶⁾ Mikó III. 82—83. l. Sz. IV. 326—27. l.

inkább Bocskay halálánál az ő előadását követi,¹⁾ ez utóbbi helyen gyakran szó szerint is. Közli Szamosközy aláírásával írónk két versét, az egyik a Bocskay életében szerepet játszó pénteki napot énekli meg,²⁾ továbbá Bocskaynak önéletrajzi adatait is, a mit a fejedelem minden valószínűség szerint nem Sepsi Laczkó, hanem udvari történetírója számára vetett papírra.³⁾ Szamosközy gyűjteményének tehát elég tekintélyes része jutott az ő kezébe.

Körülbelül ugyanezen időben használja Szamosközy feljegyzéseit Nagy Szabó Ferencz, a kiről tudjuk, hogy Sepsi Laczkótól nem kaphatta ez iratokat (nem is a Sepsi Laczkótól használtakat ismeri) és hogy munkája készítésénél levéltárban nem dolgozott, s így elfogadhatjuk azt, hogy Szamosközy jegyzetei nem sokkal halála után szétszóródtak. Hogyan jutottak Nagy Szabó Ferencz kezére, nem tudjuk, de ő már azt sem tudja, hogy Szamosközy írta ezeket, így az 1603. eseményeknél: »De én ezért nem hallottam, hanem egy Enyedi Pál írásában olvastam.«⁴⁾ Kéziratok alapján Szilágyi Sándor kiderítette, hogy az Enyedi Pálnak tulajdonított iratokat Szamosközy írta, Enyedi csak másolója lehetett,⁵⁾ még pedig szerinte a XVIII. században élt másolója. Nagy Szabó előadásából kitűnik, hogy Enyedi XVII. századi, Szamosközyvel közel egykorú, talán teljesen egykorú másoló volt, a ki — úgy látszik — a szerző neve helyett saját nevét szokta aláírni. Csak így érthető Nagy Szabó idézett részlete, s ebből egyszersmind az is kitűnik, hogy Szamosközy eredeti fogalmazványai aligha fordultak meg a marosvásárhelyi kalendariumjavító kezén.

Írónk jegyzeteinek egy részét *Miles Mátyás* is hasz-

¹⁾ Mikó III. 97—98. l. 100—101. l. Bethlen VI. 461, 467—68. l.

— ²⁾ Ez a vers fontos Szamosközy és Bocatius viszonyára. Sz. IV. 16. alatt említett Bocatius-féle vers nincs a bártfai kiadásban. Bocskay korában jutottak közelebb egymáshoz, költői versenyfélét rendezhettek, melynek tárgya a pénteki nap szereplése volt a Maecenas életében. Bocatius versét említi Bethlen Farkas VI. 397. l., közölték Jankovich Tudományos Gyűjtemény 1818. I. 68—75. l. és Letavay Sándor u. itt V. 132—33. l. — ³⁾ Mikó III. 96. l. —

⁴⁾ Mikó I. 91. l. — ⁵⁾ Századok 1879. 442. l.

nálta. Kemény János titkára, később Apaffitól több fontos követségbe küldött szász ember 1682-iki útjának naplójának kívül¹⁾ régebbi történeti tanulmányokkal is foglalkozott. A Nemzeti Múzeum kéziratárában 1137. Fol. lat. jelzésű »Adversaria« cz. foliókötet jegyzetei Szamosközy munkáinak használásáról is tanuskodnak, így a 174. s köv. lapon »Szamosközy opinio de Siculorum Origine« áll, a Pentasok megfelelő részének másolata. Lehet, hogy a 157—171. lapon levő »Continuationes Chronologicae« cz. feljegyzés is Szamosközytől ered, legalább is egykorú, Báthory Zsigmond-ellenes, Kovacsóczyt tisztelő, Bocskayt dicsőítő protestans adatokból készült. Megfontolandó az a körülmény is, hogy egyes részei Bethlennel szó szerint egyeznek:

Adversaria 115. 1.

»Mense Aprili in Urbigensi sede Szeredahely Pater Filium proprium mactat ejusque carnes deglutit. In Xenodochio Sabesiensi Pueri Puerum in Partes secant et carnes dente tremendo discerptas comedunt.«

Bethlen V. 189. 1.

»In Villa Saxonicali Orbó Sedis Szeredahely, pater filium Proprium mactavit et carnes ejus comedit. In Xenodochio Civitatis Saxo Sabessi, pueri puerum in partes secant, et dente tremendo discerptas consumunt.«

Még az Adversariában levő sokféle levél sem engedti gyanítani, hogy Bethlen átadott volna Milesnek Szamosközy jegyzeteiből, vagy hogy Bethlen kapott volna Milestől adatokat. Miles talán másolatot használt, míg Bethlen az eredetit, legalább erre enged következtetni a Cont. Chron. vége, mely 1608—9-től szász családi dolgokkal bővült. Érdekes még az Adversaria 163—164. lapján levő jegyzék, melyben az 1603. év minden fontosabb szereplője egy-egy közmondással jellemzi helyzetét; a végén Szamosközy rosszul másolt kezdőbetűi.

Sokkal fontosabb Miles nyomtatásban megjelent munkája, a »*Siebenbürgischer Würgengel*,«²⁾ melynek 177—256.

¹⁾ Kiadva E. O. E. XVII. 341—91. Miles életére az irodalom Szinnyei József: Magyar írók élete. Az 1137. Fol. lat.-ban figyelemreméltó többek közt *Schesaeus Ruinae Pannonicae* ismeretlen folytatása. — ²⁾ Sieb. Würgengel... In Verlagung H. Andreae Fleischers. Gedruckt bey Stephano Jüngling, Herman-Stadt 1610.

lapokon levő része szó szerint Szamosközy V. és VI. Pentasának kiírása, részletesen:

Miles 177—192. l. V. Pentas	I. könyvből,
» 192—199. l. V.	» II. »
» 199—215. l. V.	» III. »
» 215—233. l. V.	» IV. »
» 233—249. l. V.	» V. »
» 249—256. l. VI.	» I. Utána 256—259. l.

a munka vége *Krauss György* segesvári notarius «Tractatus Rerum . . . ab Anno 1599. usque 1606. inclusive in Transylvania inventarum» munkájával egyezik meg,¹⁾ így valószínűleg Krauss is Szamosközytől vette a Milessel megegyező részt, de Szamosközyé elveszett. Miles annyira szószerint fordította németre Szamosközyt, hogy nem szükséges idézni. A Miles 177. lapja előtti részekre elveszett Szamosközy munkája, úgy látszik azonban, hogy itt Miles nagyobb önállóságot tanúsított: nagyobb mértékben használ szász forrásokat, közli Huet Albert 1591-iki híres beszédét, említi Miles Simont, a ki »des Anthorn Uhr-Gross-Vatter« volt, Mihály vajdáról *Baldassare Walthernek* Reusner kiadása óta közkézen forgó elbeszélését használja,²⁾ — másrészt tárgyi tévedései kizárják azt, hogy Szamosközyt használta volna.³⁾ Egyes helyeken azonban itt is felhasználhatta Szamosközyt, így a 173. lapon átírja az említett Cont. Chron. egyrészét,⁴⁾ mely Siegler Mihály jövődölésével foglalkozik. Szamosközyt fordítva beszúr egyes dolgokat Várad 1630. és 1660. történetéből,⁵⁾ így a reánk fontos részeket 1660. után írta. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a Szamosközytől átvett részek messze felette állnak Miles önállóbb, de zavaros és tévedésekkel tarkított előadásának, így tartalmilag Szamosközy fordítása hasznára lett Milesnek.

¹⁾ Kemény: Deutsche Fundgr. I. köt. 164—67. l. — ²⁾ Reusner: Rerum Memorabilium Francf. 10.03. — ³⁾ Servetről (Sieb. Würgeengel 110. l.), János Zsigmond 1567. utjáról (u. itt 116. l.), ilyen tévedésekbe Szamosközy nem eshetett. — ⁴⁾ Adversaria 159. l. — ⁵⁾ Sieb. Würg. 206. l.

Körülbelül Milesszel egyidőben használják Szamosközy műveit *Toppeltinus Lőrincz* és Bethlen Farkas. Az előbbi Miles pártfogójának, a Fleischer-családnak halálos ellensége volt,¹⁾ gyűlöletét Milesre is kiterjesztette, egy ízben ennek nyilvános beszédét erőszakosan megszakította. Ez a személyes rossz viszony szabta meg irodalmi működésük irányát is: Toppeltinus művét az erdélyi nemzetek eredetéről a többi közt Miles támadta meg legszenvedélyesebben, az *Adversaria* kötetének tekintélyes részét teszik ki az »*Originum Transylvanicorum Refutationis Capita.*« Töppelt munkája 1607-ben jelent meg, de Szamosközy művét hozzá külföldre menetele előtt kellett használnia. Így is körülbelül összeesik az a két időpont, melyben Töppeltnek és Milesnek Szamosközy iratait tanulmányozniok kellett, s ezért feltehetjük, hogy munkáit valamely hozzátérhető helyen pl. a gyulafejevári hiteleshelyi levéltárban őrizték. Ezt a feltevést teljesen megerősíti *Szalárdi János* siralmas krónikájának következő helye, melyet a Szamosközy iránt XVII. században nyilvánuló tisztelet feltüntetéséért szó szerint közlünk: »Több viselt dolgai (Bocskaynak) pedig némienemü részből megiratnak ugyanaz említett Istvánfy historicustól is, de legkiváltképen s fundamentumosabban megirattak volt maga historicusától, Szamosközy Istvántól, mellynek kibocsátására noha testamentumban elegendő summát, gondviselésére Örvendi Pál deák fő komornyikjával és Pécsi Simon secretariusával bizonyos személyeket is rendelt volt, lelkekre kötvén azoknak, hogy végbevitessék. De oh! boldog Isten! szomorú emléteni, eleitől fogva melly hidegséggel lettek légyen a mi nemzetünkben a kiknek illett s tisztek mutatta volna is, az ilyen közönséges jóra való gondviselésben ... A testamentariusok, hihető mindjárt a testnek Kassáról Fehérvárra Erdélyben, való bevitetése és eltemetése után, azon egész munkáit a fehérvári káptalanba beadván, vagy hogy ugyancsak le akarták tenni affelől való gondviseléseket; avagy hogy az

¹⁾ Seivert: Nachrichten 435. l.

arra rendeltetett költség is a fejedelemnek több sok javaival együtt más szükségre fordított volt.¹⁾

E szerint még Szalárdi korában a gyulafejevári levéltár őrizte Szamosközynek legalább is nagyobb, kész munkáit, egyes jegyzetei már előbb szétszóródtak, így jutott hozzájuk Sepsi Laczkó és Nagy Szabó. A XVII. század két más írója, *Bojti Veres Gáspár* és *Bethlen Farkas* azonban a levéltári nagy munkát használták.

Bojti, mint Bethlen Gábor udvari történetírója előtt nyitva állottak az átlami levéltár ajtai, fel is használta a Hebdomasok ma már elveszett részeit, melyeket azonban Bethlen Farkas egész terjedelmükben felvett munkájába. Három helyen mutatható ki nagyobb terjedelmű egyezés Bojti és Bethlen Farkas előadása közt,²⁾ Bethlennek még meglevő kútfőivel és Szamosközy jegyzeteivel való összehasonlításából bizonyosnak tartjuk, hogy Bethlen mind a három részletet Szamosközytől vette át. Különben is Bethlen felfogása mindenütt eltér Bojtiétól és ha Bethlen Bojtit, nem pedig Szamosközyt használta volna a Bocskay halála utáni eseményeknél, úgy semmi esetre se hagyta volna abba munkáját 1608-nál. Bojti néhol rövidít, de az egyezés oly világos, hogy nem szükséges egymás mellett közölni a két szöveget. Általában 1608-ig Bojti csakis Szamosközyt használja Bethlen ifjúságának rekonstruálására, kivéve egyes panegyrikus hangú helyeket és Bethlen Farkas történetét (Bethlen Gábor atyjáét.)

Mindezeknél fontosabb ránknézve *Bethlen Farkas* munkája, ez az óriási compilatio, mely még ma sem nélkülözhető, nem ugyan belső értékénél, Bethlen írói tehetségénél fogva, hanem mert a tőle használt írók és okleve-

¹⁾ Szalárdi 23–24. l. Szalárdira fontos Benkő posthumus munkája Új Magyar Muzeum 1853. 229. l. »Magyar nyelven levő erdélyi historiai kéziratok.« — ²⁾ Caspari Bőjthini De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen, Engel: Monumenta Ungrica Viennae 1801. V. ő. Bojti 258–259. l. és Bethlen VI. 1.0. (Caeterum dum); Bojti 260. l. és Bethlen VI. 396. (Sub idem tempus); Bojti 263. l. és Bethlen VI. 484. l. (Scriptis enim a Bathorio); Sz. IV. 230 s. köv.

lek egy része csakis itt maradt fenn. Hat kötetes munkájában egyetlen eseményről sem mondja el véleményét, történetírói munkája abban áll, hogy forrásait kiválogatva események szerint csoportosít; a hol két forrása eltér, mindkettőt leközi. Itt nem is Bethlen személye, hanem a tőle használt kútfők érdekelnek.

Benkő József kitűnő bevezetésében Bethlen V. kötetéhez felismerte, hogy legnagyobb részt Brutus, Simigianus, Gyulaffi Lestár, Borsos Tamás és Szamosközy munkáit használta, ezekhez *Kurz*¹⁾ még Zermegét csatolta, kinek művét Bethlen nem idézi. Ezekhez csak Baranyai Decsi munkáját adhatjuk, a kit szintén nem idéz Bethlen, de lapokat ír ki belőle; mint már említettük azonban, Bethlen aligha magát Decsit használta, hanem Szamosközy útján jutott hozzá. Legnagyobb mértékben ezeket használja ki, de másokat is idéz, így Pethő Gergelyt, Piaseciust, Jacobinust stb. Bethlen munkáját lehető részletesen összehasonlítottuk kútfőivel és látjuk, hogy különösen kevésbé használt kútfőit mindig megemlíti és azon helyeinek nagy része, melyeknél kútfőt nem idéz, Szamosközy fennmaradt munkáin alapszik. Bethlen 1657. után írta munkájának nagy részét,²⁾ már 1666-ban consiliarius, 1667-ben Fejérmegye főispánja, így könnyen hozzájuthatott a Szalárditól említett gyulafejevári codexekhez. Mint Szamosközy collectiójához tett jegyzeteiből világos, birtokába vette Szamosközynek még együttlevő irodalmi hagyatékát, újra beosztotta saját céljaihoz képest, itt inserált, ott kihagyott, s így feldolgozva felvette munkájába. Ehhez képest számtalanszor említi Szamosközy historiáját, könyvét, annotatioját, fragmentumát, gyakran egyszerűen *Annales Transsilvanici*-nek hívja. Fontos tehát az a kérdés, mennyiben lehetne kiválasztani Szamosközy munkáját Bethlenéből. Úgy Szamosközy fennmaradt munkáival, mint a többi kútfővel való összevetés után még mindig tekintélyes rész marad Bethlennél, mit nem tudunk más munkára vissza-

¹⁾ Kurz jegyzete Trauschenfels: Deutsche Fundgr. 10. 1. --

²⁾ Bethlen III. 331. 1. és Sz. III. 25. 1. Bethlen jegyzete.

vezetni, bár bizonyos az átvétel. Az idézett írók munkái egész terjedelmükben fennmaradtak, önként kínálkozik tehát a sokban töredékes Szamosközy elveszett részeire vezetni vissza Bethlen illető helyeit. Itt két szempont fontos: az egyik szerint azon helyeket, hol más, meglevő kútfőt nem használ, de minden 10—20. lapon említi Szamosközyt, ismerve Bethlen idézési modorát, ezen helyeket joggal Szamosközy elveszett munkáira vezethetjük vissza. Tekintenünk kell azonban a második szempontot: Bethlen nem ragaszkodik Szamosközy feldolgozott munkáihoz, hanem töredékeit, feldolgozatlan jegyzeteit, oklevél-collectiójának darabjait egyaránt beolvasztja munkájába és a hol Szamosközyt idézi, gyakran csak a jegyzetgyűjteményben találjuk meg az eredetit. Néha megpróbálja alakítani anyagát, s ilyenkor teljes lehetetlenség volna Szamosközy elveszett részeinek hű rekonstruálása; így Malaspina követségéről Mihály vajdához: »Malaspina autem (ut Szamosközius scribit) iterum ad Michaclem profectus.«¹⁾ Itt — ha Szamosközy megfelelő része elveszett volna — a rekonstruáló munkánál el kellene fogadnunk, hogy ezt Szamosközy írta, szerencsére fennmaradt az a hely,²⁾ melyre Bethlen hivatkozik, csakis az *iterum* szó hiányzik: Bethlen két követségről tud, Szamosközy csak egyről. Másik eklatáns példa a következő: »*His ita Kornisius* (prout Szamosközius in prioribus suis annotationibus scribit) serio an simulate *dictis*, nam suspicio erat, illum cum Vajvoda consilia communicata habuisse, *continuo ad Andream Principem advolans*.«³⁾ Bethlen állítása szerint az egész idézett részt Szamosközy írta, holott csakis a jelenleg cursive szedett részek találhatók meg a Pentasokban;⁴⁾ míg a többi, a történetileg fontosabb dolgot Bethlen tette hozzá.

Látjuk ebből, hogy nagyjában sem volna lehetséges hiven kiválasztani a Szamosközyből vett részeket, úgy a hogy Szamosközy tényleg megírta. Még ha sikerülne is, akkor sem bírnánk az egész Szamosközyt, ép azon jellem-

¹⁾ Bethlen IV. 3.3. 1. — ²⁾ Sz. II. 3.2. 1. — ³⁾ Bethlen IV. 350. 1. — ⁴⁾ Sz. II. 298. 1.

vonásai, melyeket előbb részletesen kiemeltünk, maradnának háttérben a Bethlen művéből való kiolvasztás után. Így Bethlen a Hebdomasok fennmaradt részét teljesen átvette munkájába, kivéve Szamosközy elmélkedését a történetírásban követendő elvekről, a léha fejedelmek korholását, a kort jellemző prodigiumokat, az éjjeli bagolyról és karánsebesi legyekről szóló részt;¹⁾ ezek mellett a kolozsvári jezsuiták kiűzését tárgyaló, Szamosközy viszonyaira és felfogására oly érdekes előadást egy lapra összeszorítva adja.²⁾

Mindezen hibák mellett Bethlen munkája megbecsülhetetlen útmutatásokkal szolgál nemcsak Szamosközy, hanem Bojti Veres Gáspár, Pethő Gergely és mások munkáihoz fűződő kútfői kérdésekhez, másrészt addig, míg Szamosközy lappangó művei elő nem kerülnek, a történetírás sem nélkülözheti adatait.

A XVIII. század nem ismerte Szamosközyt, *Pray* olvasta, de nem használta fel. *Benkő József* a felkutatás és részben az összegyűjtés érdeme,³⁾ *Szilágyi Sándornak* pedig a megmaradt munkák kitűnő kiadását és méltó bevezetését⁴⁾ köszönjük. Ez áttekintés eredménye pedig abban foglalható össze, hogy azok az írók is, kik felhasználják Szamosközy adatait, csak a betűt, nem pedig a szellemet látják; Szamosközy nagyságának legvilágosabb bizonyítéka, hogy kétszáz évig nem tudnak szelleméhez felemelkedni.

---

¹⁾ Sz. III. 36. 44. 54. (4. 2 7. 1. — ²⁾ Sz. III. 96. 1. és Bethlen: V. 297. 1. — ³⁾ Benkő bevezetése Bethlen V. köt. — Gr. Mikó Imre Benkő József élete (levelezés) — Benkő: Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus II. 412. 1. II. kiadás, ⁴⁾ Sz. I. és IV. köt. bevezetése és Erdély irodalomtörténete Budapesti Szemle 1858.

Függelék.

A *Conspiratio Kendiana* szerzőségéről.

A következőkben a *Conspiratio Kendiana* néven ismert históriás énekhez fűződő kútfői kérdéssel fogunk foglalkozni, a mennyiben ez Szamosközy megítélésével összefügg. A históriás ének magyar és latin nyelven van meg. A latin szöveget *Pettkó Béla* közölte a Történelmi Tár 1888-iki évfolyamában »*A Kendy-féle összecsukvés, (Latin históriás ének Szamosközy Istvántól)*« czímen,¹⁾ a hol a szövegnek közlése mellett megjegyzi, hogy az eredeti a berni Bongarsius-collectióban van; Szamosközy szerzőségének bizonyítására néhány sort facsimilében közöl.²⁾ Ezóta történetiróink felhasználták az ének részletes adatait, így *Angyal Dávid* »Báthory Gábor uralkodása« cz. tanulmányában.³⁾ Nem régen *Szádeczky Lajos* felfedezte az abosfalvai Apor-könyvtárban ugyanezen éneknek magyar szövegét és közzétette a »Századok« 1899. évfolyamában,⁴⁾ hol első közleményében az ének történeti értékét méltatja, a latin feldolgozás alapján egész bizonyosnak fogadván el Szamosközy szerzőségét, mit a latin szöveg kiadója csakis az írás hasonlóságával támogatott. 1902-ben jelent meg az »*Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum*,« melynek XVII. századbeli kútfőket tárgyaló részében *Angyal Dávid* megjegyzi: »A Pótlékban a valószínűen helytelenül Szá-

¹⁾ Történelmi Tár 1888. 754. l. — ²⁾ Szilágyi Sándor az egészet átvette Szamosközy munkáinak II. Pótfüzetébe 306. l. Az Egyetemi Könyvtár volt szíves számomra meghozatni az eredeti berni kéziratot, a kézirat és kiadás összevetése meggyőzőtt a kiadás hűségéről. — ³⁾ Századok 1896. 23. és 114. l. — ⁴⁾ Századok 1899. 211. és 310. l.

mosközynek tulajdonított, *Conspiratio Kendiana* című latin vers, egyik legnevezetesebb forrása a Kendi-féle összeküvésnek.¹⁾ Ez a megjegyzés indított arra, hogy részletesebben foglalkozzunk Szamosközy szerzősége kérdésével.

Első sorban azzal kell tisztába jönnünk, melyik feldolgozás az eredeti, a latin készült-e a magyarról, vagy a magyar a latinról. Néhány versszak kivételével, mint Szádeczky Lajos idézett értekezésében említette, a két szöveg sorok és szavak szerint megegyezik, a mi az egyikben egy sorral van kifejezve, ugyanez egy sorban van a másikban is, így maguk a szövegek adnak útmutatást arra, hogy melyik az eredeti. Így a 30. versszakban:

»Alig vajóznunk s mégis az port rugjuk,« e sort a latin eredetileg szó szerint adta vissza:

»Vix respiramus *tamen* calcitramus,« később a magyartól eltérve kijavította:

»Vix respiramus *porro* calcitramus,« a *tamen*-t átlúzáva *porro*-t irt.

Ugyanígy a 7. versszakban:

»Imrefy János az ő főtanácsa,« eredetileg:

»Imrefius *hunc* consilio foveat,« — javítva:

»Imrefi *herum* consilio foveat.«

A 183. (188.) versszakban:

»Hogy sem ily romlást csak *meg is gondolnom*,« latinra fordítva eredetileg:

»Quam *cogitare* tantam perniciem,« — javítva:

»Quam *perpetrare* tantam perniciem.«

A 188. (193.) versszakban:

»Esküdjél meg, hogy engem meg nem ölet,« első fordítása:

»Jura mihi . . . , később javítva:

»Praestes hic mihi quaeso juramentum.«

Ezekből világos, hogy a magyar szöveg az eredeti a latinra fordító először szó szerint lefordította a magyar sort, csak később akart neki latinos színt adni, a mi úgy

¹⁾ Enchiridion 467, 1.

látszik, nem mindenütt történt meg: a latin szöveg néhol nagyon pongyola, másutt classicus kifejezések jelennek meg, az egész gyors, elsietett munka benyomását teszi. Az első, a magyar nyelvű feldolgozás csak másolatban, Tatrosy György kezétől való 1618. másolatban maradt meg, mint ezt Szádeczky Lajos a kézirat alapján kiderítette. A latin szöveg azonban semmi esetre sem Tatrosy másolatáról, hanem vagy az eredetiről, vagy egy jobb másolatáról készült. Ezt igazolja a latin feldolgozás 51. versszakában:

»Et hic referant rem regis Matthiae,« a mi nagyon érthető, míg a magyar szöveg másolója, Tatrosy, rosszul olvasta vagy irta le az eredetit:

»Ott tréfálják meg Mátyás király dolgát.« A latinra fordító előtt tehát más, helyesebb magyar szöveg feküdt, nem pedig Tatrosyé.

Ezek után nézzük a szövegből megismerhető adatokat a szerző személyére vonatkozólag. — Farsang végén Báthory Gábor országos mulatozásából visszatér Gyulafejevárra, itt tartózkodik ugyanekkor az ének szerzője is:

35. »Urunk pegéglen vígan él hadastúl,
Az várasokat járja mulatságúl,
Ajándékozzák mindenütt országúl.

36. Immár jutottunk vala farsangfarkra,
Hogy visszajöve urunk Fehérvárra.

38. Mondják, eljött volt Kornis Boldizsár is,
De én nem láttam, kevés látta más is.«

Böjtnás hava 4-én Báthory Gábor Szebenbe megy a szerző vele tart:

41. »Szeben mezején megyünk urunk után,«
a szászok székvárosa nem nagy lelkesedéssel fogadja a
rossz hírű fejedelmet:

45. »Igen hideg az konyha minden utcán
Ezt hírről hirre irhatom én bizvást,
Minuit mihi praesentia famam.« — A latin fordítás ezt így adja vissza:

45. »Sed mire friget ubique culina;

De loco isto vera vox est illa,
Minuit mihi famam praesentia.«

A két szöveg egyhangú tanuságából arra kell következtetnünk, hogy a szerző még soha sem volt Szebenben: a régi, fallal kerített kereskedő városnak sokkal jobb és nagyobb volt a hire, mint a hogy a valóságban az éhes költő tapasztalta, csakis így érthető az utolsó sor. — A fejedelem Szebenből Tordára, innen Besztercze felé az országgyűlésre tart, a szerző azonban saját útjáról nem ad több felvilágosítást, Szebentől kezdve nyomavész.

Ennyi a pozitív adat, mit a szerzőről tudunk, de e kevésből is világos, hogy nem Szamosközy írta ez éneket. Szamosközytól ugyanis bizonyosan tudjuk, hogy hosszabb ideig tartózkodott Szebenben, így írja 1601-ről szóló jegyzetében Mihály vajdáról: »És hogy mi túlünk is valami becsület adassék neki, i yen epitaphiomot csináltunk neki, kik akkor Szebenben nyomorogtunk«,¹⁾ s itt közli azt a verset, mit Oltard János, akkori szebeni káplán is felvett naplójába, az Album Oltardianumnak tőle irt részébe. Másutt így szól: »Muraltus az goroszlai harc után Szebenben lakék mind mi velünk együtt.«²⁾ Szamosközy ezek szerint a goroszlói csatától legalább is Mihály vajda haláláig Szebenben lakott, s itt annyi ismerőse volt, hogy még 1610-ben sem kellett volna siralmasan panaszkodnia a barátságtalan konyháért.

Ez egy körülmény is, hogy Szamosközy már 1601-ben volt Szebenben, kizárja szerzőségét, de legyen még szabad néhány helyet felhozni, melyeket a történetíró Szamosközy, a hogy őt megismertük, meg nem írhatott.

Az énekszerző protestans ember, a katolikusokat nem tartja keresztyéneknek,³⁾ a mi bár ellentétben van Szamosközy ismert toleranciájával és a »keresztyén« szó tisztán protestans értelemben sehol sem fordul elő nála, mégsem döntő momentum. Fontosabb a szerző pártállása az

¹⁾ Sz. IV. 148. l. Kulcsár Krónika. 103. l. — ²⁾ Sz. IV. 117. l.
— ³⁾ 14. 17. versszak.

1610. és 1594. eseményekre vonatkozólag. Legszélsőbb híve Báthory Gábornak, az egész ének az ő törvénytelen kivégzéseinek védírata, mint Szádeczky Lajos észrevette, »hogy ura ártatlansága kitessék, s a pártosok magukat ne mentegethessék a világ előtt sem.«¹⁾ Báthory mellett *Imrefi János* érdemeit is ünnepli, őt tartja a fejedelem tanácsúrai közt egyedül hű embernek, őt nevezi Achatesnek,²⁾ fiáról, a kis Ascaniusról nagyon meghatottan szól³⁾ és nem mulasztja el megemlíteni, hogy már másutt is dicsőítette e nagy férfiút:

11. »Imrefi Jánost az hűséghez tartjuk,
Urunknak szolgált Ecsedben is, tudjuk,
Az mint ezt másutt bővebben megírjuk.«

Báthory Gábornak Ecsedből a fejedelemségre jutását, mert erre vonatkozik az idézett vers, megírta Szamosközy és fennmaradt Bethlen munkája VI. kötetében, a hol a historicumok mindig Szamosközy intentióihoz hiven jelennek meg. Fennmaradt jegyzetei közt is ötször említi Imrefit, első sorban 1605-höz, mikor Imrefi meghallván Gyulaffi vereségét; »... mindjárt Gyaluban rándult, minden hír nélkül, kiért minden ember kárpálá, hogy olyan hamar elszalada,«⁴⁾ — másodszor Bocskay küldi a ráczok lippai vereségének leverésére,⁵⁾ de küldetésének sikeréről nem szól a jegyzet; — később Homonnai levelének tartalmát adja, melyben erősen korholja Imrefi nagyravágását és óvja, ne okozzon újra felfordulást és vérontást;⁶⁾ majd a magyar rendek 1608. felterjesztésének végén mint Erdélyből küldött legatust említi,⁷⁾ s még korábban közönséges és kevés tiszteletre mutató szavakkal czéloz Imrefinek és Ifju Katalinnak viszonyára.⁸⁾ Ez összes említése Imrefinek Szamosközynél. Bethlennél még kevesebb. Bethlen első helyen a lippai ráczokhoz való követ-ségéről szól ugyanúgy, mint Szamosközy jegyzete, a mi világos bizonyítéka annak, hogy Szamosközyt másolta.⁹⁾

¹⁾ Századok 1899. 215. l. — ²⁾ 7. v. — ³⁾ 128. v. — ⁴⁾ Sz. IV. 333. l. — ⁵⁾ Sz. IV. 338. l. — ⁶⁾ Sz. IV. 363. l. — ⁷⁾ Sz. IV. 396. l. — ⁸⁾ Sz. IV. 24. l. — ⁹⁾ Bethlen VI. 317. l.

Másik említése Homonnai levelében történik, minek tartalmát Szamosközy elmondta, ha lehet, Bethlennél még erősebb kifejezések kíséretében.¹⁾ Végül 1607. eseményeknél Bethlen elmondja, hogy Bethlen Gábor megbízta Imrefit Báthory Gábor trónrajutásának elősegítésével, a mit ez nagyon könnyen magára vállalt és »modis omnibus variisque rationibus in id adductis« akarta rávenni Rákóczy Zsigmondot a lemondásra.²⁾ Ha Szamosközy volna a históriás ének szerzője, csakis ezen elbeszélésre vonatkozhatik a fennebb idézett részlet, ez pedig legkevésbé sem alkalmas arra, hogy Imrefi tetszését megnyerje. Különben e részletekből az is kitűnik, hogy Szamosközy nem volt Imrefi tisztelője, de nem is lehetett, tekintve hogy Rákóczy Zsigmond távozásában Imrefinek aktiv szerepe volt.

Még fontosabb az énekszerző *gyűlölete az összeesküvők ellen*: mindjárt a 13. versszakban *vipera ártalmas magzatjának* nevezi őket, mely *anyja hasát is kirágja*, — Kendi István, Sennyey Pongrácz, Kornis Boldizsár és Zsigmond, Kovacsóczy István sokáig éhezők »*kiket pad alól ránta urunk elő.*«³⁾ Legnagyobb gyűlölettel és megvetéssel a kancellárt, *Kendi Istvánt* támadja, kiről Szamosközy kétségtelen munkáiban ezeket olvassuk: »Stephanus Kendi, juvenis praeclarus et summo loco natus,«⁴⁾ Kendiről és Kornis Boldizsárról 1603. eseményeknél »qui fidem quam opinabilem successum rerum Mosianarum sequi maluerant.«⁵⁾ Bethlennél, ki itt is Szamosközyből merített: »Stephanum Kendi Cancellarium, suorum ac patris Alexandri Kendi praeclarorum meritorum respectu.«⁶⁾ Semmivel sem tudnánk megmagyarázni, miért változott meg oly hirtelen és oly alaposan Szamosközy véleménye, holott a Bethlentől használt részét az elveszett Hebdomasoknak már Báthory Gábor uralkodása alatt írhatta.

Meg kell még említenünk az énekszerző felfogását melylyel az 1610. összeesküvést a Báthory Zsigmond ellen

¹⁾ Bethlen VI. 472—74 l. — ²⁾ Bethlen VI. 517. l. — ³⁾ 12. versszak. — ⁴⁾ Sz. III. 73. l. — ⁵⁾ Sz. III. 72. l. — ⁶⁾ Bethlen VI. 534. l.

történt, 1594-ben levert *oppositio egyenes folytatásának* tekinteti, arra támaszkodva, hogy 1610-ben a fiúk, 1594-ben atyáik akarták letenni a Báthory-család uralkodó sarját,¹⁾ a Báthory-ág védelmezése mellett az ellenzéknek nagyon erősen támadja:

2. »Báthori ágnek tündöklő csillagát.

Házi kigyóji ellen forgódását,

Kezd el Thalia beszélni dolgát.«

Még ha elfogadnánk is, hogy Szamosközy vállalkozott volna Báthory Gábor tisztára mosására, ez esetben is lehetetlen elképzelni, hogy e feladatot Báthory Zsigmond közvetett dicsőítésével és az 1594-ben lefejezett urak káromlásával hozta volna összeköttetésbe. Ha Szamosközy, az udvari történetíró (természetesen, mint Báthory Gábor udvari történetíróját nehéz elképzelni) kénytelen volt volna Báthory Gábort védeni, úgy feltétlenül Kovacsóczyék támadása *nélkül* írta volna meg munkáját. A császári uralom idején írta Pentasait, s ezekben is minden alkalmat megragad Kovacsóczyék iránti tisztelete és zsarnokgyűlölete kimutatására. A széki merénylet elbeszélésénél egész szükségtelen pártfogóit vipera-fajzatnak nevezni, s nincs elég jogunk arra, hogy ép Szamosközyt vádoljuk ekkora meghunyászkodással és megvesztegethetőséggel.

Az énekszerző megírhatta volna munkáját a Báthoryak és ellenségeik családjában levő politikai irányok folytonosságának feltüntetése nélkül is. Mégis így járt el és ezzel elárulta, hogy az 1594. események teljesen ismeretlenek előtte. Csakis így írhatta:

8. »Kendy István volt titkos dolgaiban,

Még része nem lőn Prága tanácsában,

És be nem lépék atyja nyomdokában.«

Holott Kovacsóczy és Kendi Sándor ép Prága ellen való oppositójukért haltak meg. Talán nem tévedünk, ha az ilyen vonatkozásokból aránylag járatlan ember szer-

¹⁾ Így említi Kendi atyját, Kovacsóczy Istvánét névleg nem említi.

zóságére következtetünk, a ki Imrefinek teremtménye vagy tőle vár valamit, ki még sohasem járt Szebenben, s kinek akkor is első gondja megnézni, mit főznek a konyhán, s gyomra elégedetlenségének versében is kifejezést ad.

Teljesség kedvéért megemlíjtük még, hogy az ének-szerző tisztelője Sennyey Miklósnak, sajnálja, hogy igaz keresztyén emberek nem voltak jelen Kendiék felfuvalkodott beszédénél, mert Rédey Ferencz és Sennyey Miklós ép Pozsonyban voltak.¹⁾ Szamosközy ezzel szemben Sennyeyt a »főlator« jelzővel tiszteli meg.²⁾ Viszont az ének az összeesküvők sorában hasonló gyűlölettel említi Sármasági Zsigmondot és Sennyey Pongráczot, kik Szamosközynek személyes ismerősei voltak és több adattal szolgáltak munkájához.

Általánosságban kiemelhetjük, hogy a históriás éneket kezdő ember írta, ki életpályájának sikerét az akkori, rövid idő óta uralkodó hatalmasoktól remélte, nem pedig Szamosközy, a ki tudomásunk szerint talán már nem is élt ekkor. 1609. elején innen semmit sem tudunk róla, még Bethlen munkája is 1609. elején szakad meg. Ha élt is még Szamosközy, ő a múlt embere volt, ki a jelentől semmit sem várt; Bocskay halála után Rákóczy Zsigmondhoz csatlakozott, tőle várta Erdély békéjének fenntartását. Rákóczy meg is tartotta udvari történetírói hivatalában, sőt történetírói érdemeiért Magyar-Gáldon nemesi curiával is megajándékozta.³⁾ Fennmaradt Szamosközynek 1608. jan. 31. levele Kolosvári György deákhoz,⁴⁾ melyben a legerősebb korholó szavakkal jellemzi a hajdúkat, kik ép ekkor emelik Báthory Gábort fejedelemségre,⁵⁾ viszont Rákóczy Zsigmond családjáról szóló nyilatkozata mutatja bizalmas viszonyát

¹⁾ 18. versszak. — ²⁾ Magy. Tört. Eml. Írók VII. köt. 247. l. — ³⁾ Győri Tört. és Rég. Füzetek IV. 93. l. P. Szathmáry Károlytól közölve, — ⁴⁾ Kemény-Kovács: Erdélyország történetei tára II. köt. 124. l. — ⁵⁾ »Azért úgy lévén az dolog, nem várhatok egyebet belőle, hanem hogy egy nagy keresztes had indul belőle, majus ac perniciosius malum tyrannide«. — »Vulgus est illa colluvies«. Kemény-Kovács II. 125—126. l.

az öreg fejedelemhez: »20 novembris holt meg anno 1607 Thelegdi Ferencz is, az asszonyunk rokona.« Szamosközy emlékének alaptalan megsértése lenne, ha feltennénk róla, hogy eddigi életének és elveinek bucsút mondva Báthory Gáborhoz és Imrefihez csatlakozott volna.

Ezekből látható, hogy Szamosközy szerzőségét semmi sem igazolja, sőt a szöveg vizsgálata azt is világossá teszi, hogy Szamosközy nem írhatta a históriás énekét. Hogy kicsoda volt e fontos kútfő szerzője, be kell vallanunk, hogy még nem rendelkezünk biztos véleményhez elegendő adattal.

Több útmutatásunk van a latin fordítás szerzőjére. Egyelőre eltekintve a berni kézirat írásától, a fordítás stylusa sem enged Szamosközytól eszközölt fordításra gondolni. Így egyik legjellemzőbb sajátága a »herus« szó használata, a mit a fordító mindig Báthory Gábor személyére alkalmaz, a magyar szövegnek »urunk,« egy helyütt »ő felsége« szavát fordítva.¹⁾ Szamosközy összes munkáiban ez a szó ötször fordul elő, mindannyiszor »gazda« jelentésben. Szamosközyről különben sehol sem olvassuk, hogy mások munkáinak latinra fordításával foglalkozott volna, annál kevésbbé oly ének fordításával, mely az ő legkedvesebb pártfogói emlékét becsméri. Sokkal biztosabb útra vezet *Szenczi Molnár Albert* naplója és levelezése. Naplójában 1610. aug. 25-éhez megjegyzi: »25. Augusti verti Conspirationem Kendianam Transsylvaniacam, misi eam versionem domino Brederodio.«²⁾ Ezzel összefügg *Miskolczi Pásztor Istvánnak*, 1609. óta szerencsi papnak 1610. máj. 27-ről kelt Szenczi Molnárhoz írt levele: »De conspiratione vernali adversus principem Transsilvanial scio te aliquid audivisse, ita est. Totum negotium ab ovo usque ad mala prelo brevi exscribetur,« s utána »Paucis domino Pareo scripsi de conspiratione Transylvanica, si Heidelbergam salutaveris, scio tecum communicaturum.«³⁾

¹⁾ 102. versszak. — ²⁾ Dézsi Lajos mintaszerű kiadásában: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai 52. l. — ³⁾ U. itt 343. l.

A *Conspiratio Kendiana* szerzője még Kornis Boldizsár-fogságban létekor írta versét, a kivégzés előtt, — Miskolczi Pásztor István 1610. máj. 27-én igéri a *conspiratio vernalis* részletes leírásának elküldését, — Szenczi Molnár pedig aug. 23-én lefordítja (a mi csakis latinra érthető) és elküldi *Brederodenak*. Ezzel össze kell vetnünk azt, hogy a latin fordítás csakis a Bongarsius-gyűjteményben maradt fenn. Nemcsak Brederode volt nagyon jó viszonyban Bongarsiussal,¹⁾ hanem Szenczi Molnárnak üzleti összeköttetése is ismeretes IV. Henrik diplomatájával, így naplójában 1602. febr. 14-hez feljegyezi, hogy Bongarsius Jakab számára Dudith András 50 levelét lemásolta (»descripsi pro precio.«)²⁾

Mindezek talán elfogadhatóvá teszik azt a véleményt, hogy Szenczi Molnár Albert fordította latinra Bongarsius számára a *Conspiratio Kendianát*, annál is inkább, mert a berni kéziratnak Szenczi Molnárnak Budapesten található kézírásaival való lehetőleg módszeres összevetéséből egész bizonyosan állíthatjuk, hogy a latin szöveg nem Szamosközy, hanem Szenczi Molnár Albert kezeirása.³⁾ Így eszik az egyetlen érv Szamosközy szerzősége mellett és nincs semmi okunk az ő szerzőségét feltételezni. A latin fordítást Szenczi Molnár Albert készítette, az eredeti magyar ének szerzőjét egyelőre nem ismerjük.⁴⁾

¹⁾ Bongarsius levelezésének csak legrosszabb kiadásához tudtam hozzájutni (Paris, chez Pierre le Petit 1.68 francia és latin szöveg), de ebből is (130. l. Bongarsius Camerariusához 1592 nov. 7. levele), valamint Herm. Hagen fent idézett munkájából (171. 172. 201—215. l.) világos a Bongarsius és Brederode közt levő állandó összeköttetés. — ²⁾ Napló 34. l. Szenczi Molnár fordítására v. ö. Dézsi Lajos jegyzeteit u. itt 52. és 343. l. — Bongarsius állandóan érdeklődött a Magyarországon történtek iránt, Lingsheim is állandóan tudósítja (levelei Hagennél 165—216. l.), lehet, hogy a Lingsheimtől küldött Bocskay-féle pénzt Szenczi Molnár közvetítette. — ³⁾ Molnár-féle »Album« a Magy. Tud. Akadémia könyvtárában. — ⁴⁾ Miskolczi Pásztor István nagyon homályosan nyilatkozik a magyar nyelvű ének szerzőségéről, úgy, hogy nem merünk következtetést vonni. Egyes nyomok Laskai Jánoshoz vezetnek,

Tartalom.

Szamosközy történeti munkáinak forrásairól	3. 1.
Szamosközy munkáinak hitelességéről	40. 1.
Szamosközy történetirői egyéniségéről és hatásáról	57. 1.
Függelék. A Conspiratio Kendiana szerzőségéről	77. 1.
